

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВНЗ «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет
Кафедра нової і новітньої історії України

Село Вербиця в часи Другої світової війни та перші повоєнні роки

Студента VI курсу
Групи ГІС17/М
Гаєвого Миколи

Науковий керівник:
кандидат іст. наук, доцент
Склокін Володимир

Львів-2019

ЗМІСТ

1. Вербиця до 1939 року: польсько-українські стосунки в історичній перспективі	
1. Культура та релігія: від традиційного суспільства до творення нації.....	7
2. Вербиця під час Першої Світової війни та Польсько-української війни.....	16
3. Вербиця у складі міжвоєнної Польщі: національна мобілізація і міжнаціональні стосунки.....	18
2. Друга світова війна й окупаційні режими у Вербиці в 1939-1944 рр.	
1. Вербиця напередодні війни.....	27
2. Перший прихід радянської влади.....	39
3. Діяльність радянських органів влади.....	31
4. Встановлення німецького окупаційного режиму.....	37
5. Формування націоналістичного підпілля у Вербиці та околицях.....	45
3. Повернення польської влади: від спротиву УПА до Операції «Вісла»	
1. Мобілізація до Червоної Армії.....	51
2. Переселенська акція до УРСР.....	52
3. Діяльність Української Повстанської Армії.....	54
4. Акція «Вісла».....	59
4. Висновки.....	65
5. Список джерел та літератури.....	70
6. Додатки.....	77

ВСТУП

Село Вербиця нині входить в склад земель так званого Закерзоння. Будучи населеним пунктом польсько-українського пограниччя з переважно українським населенням село зазнало всіх наслідків війни, політичних репресій та етнічних чисток. Внаслідок протистоянь село поступово втратило польське – яке переважно покинуло Вербицю, та єврейське – яке знищили в таборі смерті Белжець – населення, а затяжний конфлікт між Українською Повстанською Армією та Збройними Силами Польщі зруйнував і українську громаду. Трагічним досвідом для українців стали примусові переселення до УРСР в 1944-1946 рр., та акція «Вісла» 1947 р. Дане дослідження є першою спробою комплексного наукового дослідження історії села Вербиця. За останні роки ми стали свідками зростання інтересу до вивчення історії польсько-українських відносин, особливо 1940-х. років. Науковці зазвичай обмежуються публікацією джерел чи творенням загальних наративів, проте бракує досліджень локального характеру. Будучи працею з історії конкретного села, це дослідження прагне, на основі залучення усно-історичних матеріалів, спогадів та архівних документів, прослідкувати великі події в їхньому локальному вимірі.

Метою дослідження реконструкція історії села Вербиця у період Другої світової війни та в перші повоєнні роки.

Розкриття мети передбачає виконання наступних завдань:

- проаналізувати специфіку міжнаціональних стосунків в селі напередодні Другої світової
- дослідити політику радянського та німецького окупаційних режимів у селі;
- розглянути особливості формування та діяльності українського націоналістичного підпілля в регіоні;

- простежити перебіг мобілізації населення Вербиці до Червоної Армії та дивізії СС «Галичина»;
- проаналізувати депортації мешканців села до УРСР в 1944-1946 рр. та в ході акції «Вісла» у 1947 р.;

Об'єктом дослідження є село Вербиця. Предметом дослідження є події Другої світової війни у Вербиці та депортації населення в 1944-1947 рр. до УРСР та на північ Польщі. Хронологічними межами дослідження є 1939-1947 рр., тобто від початку Другої світової війни і до знищення села в ході операції «Вісла» у 1947 р.

При написанні магістерської роботи використані як загальнонаукові методи аналізу та синтезу, так і загальноісторичні методи, серед них: історико-генетичний та історико-критичний. З спеціальних історичних методів в роботі використовується усно-історичний метод та мікроісторичний підхід. Дані методи уможливили комплексне щільне прочитання джерел.

При написанні роботи була використана низка джерел. В першу чергу це спогади мешканців Вербиці, що були опубліковані в газеті української громади в Польщі «Наше слово», а також у низці спеціалізованих збірників¹.

Іншим типом джерел є усно-історичні розповіді. В дослідженні використані, як і матеріали та архівів «Losy Niezapomniane» та Центру дослідження українсько-польсько-словацького пограниччя УКУ, так і інтерв'ю з колишніми мешканцями Вербиці записані мною особисто.

У дослідженні використані також спогади поляків, серед них виділяються мемуари офіцерів Війська Польського. Тут особливо варто

¹ *Угнів та Угнівщина: історично-мемуарний збірник* // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р.; *Явожно: Спогади в'язнів польського концентраційного табору* / упор. Б. Гук, М. Іваник. Львів: Видавництво Львівського політехніки, 2005.; *Про пам'ятна книга «1947»* / ред. Б. Гук Варшава: Тирса, 1997.; *Літопис УПА. Том 40. Тактичний відтинок УПА 27-й "Бастіон": Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина: документи і матеріали* / ред. П. Потічний. Торонто: Літопис УПА, 2004, 600 с.

виокремити спогади Владислава Шелянговського «Криптонім «Бастіон» в якій описано перебіг акції «Вісла» у Вербиці².

При реконструкції подій Другої світової війни і повоєнних депортацій важливу роль відіграли опубліковані документи з історії українського націоналістичного підпілля та акції «Вісла»³.

Також, було залучено низку фондів Центрального державного історичного архіву Львова та Державного архіву Львівської області⁴.

Використані джерела є достатньо репрезентативними та в цілому дозволяють виконати поставлену мету й завдання. Водночас джерельна база є надзвичайно фрагментованою та потребує комплексного використання всіх джерел. Значна частина архівних матеріалів знаходиться поза Львівською областю та була недоступною для автора, а тому є можливим в подальшому поглибити дослідження.

Історіографія питання є надзвичайно широкою і її можна поділити на ряд блоків. По-перше, це праці, що стосуються безпосередньо історії села Вербиця. Ольги Кіх-Маслей: монографія «Ім'я усопшого» та стаття «Український театр в селі Вербиця»⁵. Монографія є вдалою спробою прочитання цвинтаря у Вербиці, авторка також подає відомості з загальної

² Szelągowski W. *Kryptonim "Bastion"*. Warszawa: MON, 1968. 294 s.

³ Депортації. Західні землі України кінця 30-х. – початку 50-х. pp. Документи, матеріали, спогади У трьох томах. Т.1. 1939-1945 pp. / ред. Ю. Сливка. Львів: Інститут Українознавства НАНУ. 1996, 749 с.; 18. Літопис УПА. Том 12. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943-1952. / ред. В. Мороз, О. Вовк. Львів: «Літопис УПА». 2009, 795 с.

⁴ Це матеріали історії Читальні «Просвіта» у Вербиці: Центральний державний історичний архів України Ф.348., а також адміністративна документація радянської та нацистської влади: Державний Архів Львівської Облaсті Ф. Р.-221, Ф.Р.-332.

⁵ Kich-Maslej O. *Ukraiński teatr amatorski we wsi Wierzbica. Pogranicze polsko-ukraińskie, lata 20. i 30. XX wieku / Artyści sceny i ekranu dwudziestolecia międzywojennego Europy Środkowo-Wschodniej w ujęciu semiotyki antropologicznej*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Komunikacji Specjalistycznej i Interkulturowej Uniwersytet Warszawski 2017, s.123-139.; Kich-Maslej O. *Nomen mortui. Próba odczytania cmentarza greckokatolickiego w Wierzbicy*, Kraków: Scryptum, 2016, 435 s.

історії села та використовує власні усноісторичні напрацювання. Натомість, у статті йдеться про діяльність театру при читальні «Просвіти» у Вербиці. Залучаючи джерела усної історії та архів Читальні «Просвіта» О. Кіх-Маслей демонструє розвиток театральної справи у селі і доводить, що прищеплення української національної свідомості в селі мало місце до Першої світової війни шляхом поширення нових культурних форм. Іншим дослідженням діяльності читальні «Просвіти» в селі є стаття Тараса Радя «Організація культурного життя українців у Равському повіті. Історія діяльності читальні “Просвіта” у селі Вербиця», яка носить переважно джерелознавчий характер⁶. Роботи обидвох істориків вдало висвітлюють культурне життя вербичан, особливо в міжвоєнний період, проте в них відсутній ширший контекст історії села.

Наступним блоком є праці з історії українського націоналістичного підпілля. Серед них виділяються праця Гжегожа Мотики «Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр.»⁷ В ній автор дискутує з рядом українських істориків (такими як Володимир В'ятрович) та комплексно висвітлює діяльність українських націоналістів регіону. З українських істориків дослідженнями колишнього Рава-Руського повіту займався Сергій Конюхов Зокрема діяльність ОУН стала темою його дисертації «Організаційна та військово-політична діяльність ОУН на території Равської округи (1939-1945)»⁸. Щоправда дослідження не достатньо територіально рівномірно висвітлює діяльність ОУН концентруючись на прикладі м. Жовква.

⁶ Радь Т. *Організація культурного життя українців у Равському повіті. Історія діяльності читальні “Просвіта” у селі Вербиця*. Неопублікована праця. Зберігається у автора.

⁷ Гжегож Мотика *Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр.* К.: Дух і Літера, 2013. 364 с.

⁸ Конюхов С. *Організаційна та військово-політична діяльність ОУН на території Равської округи (1939–1945 рр.)*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів: 2016. 227 с.

Ще одним блоком, є дослідження присвячені переселенській акції 1944-1947 років та Акції «Вісла» 1947 року. Новизною та комплексністю висвітлення питання визначають монографії Яна Пісулінського «Переселення української людності з Польщі до УРСР 1944-1947» і «Спеціальна акція «Вісла»»⁹. В них автор докладно описує хід переселень, з'ясовує регіональну специфіку, а також демонструє спротив переселенню. В цьому ж контексті можна згадати і монографію Володимира Сергійчука «Трагедія українців Польщі»¹⁰. Події Другої світової війни автор поміщає в довгу історію україно-польського конфлікту, що слугує механізмом творення віктимізаційного образу українців. Попри широку джерельну базу ця праця є слабкою через свою вирізну заідеологізованість.

Підсумовуючи історіографічний огляд можна зробити висновок, що історія села Вербиця вимагає вписування у ширший контекст історії українсько-польсько-єврейського пограниччя та трагічних подій Другої світової війни та повоєнних етнічних чисток.

Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури та додатків. Перший розділ «Вербиця до 1939 року: польсько-українські стосунки в історичній перспективі» є впровадженням до історії села і має на меті надати історичної перспективи подальшим подіям. Другий розділ має назву «Друга світова війна й окупаційні режими у Вербиці в 1939-1944 рр.». В ньому висвітлено діяльність радянських та німецьких окупаційних органів, зародження партизанського руху та участь вербичан в колабораціоністських організаціях. Останній розділ має назву «Повернення польської влади: від спротиву УПА до Операції «Вісла». В ньому висвітлюється мобілізація вербичан до Червоної Армії в 1944 р.,

⁹ Pisuliński J. *Akcja specjalna „Wisła”*, Rzeszów, 2017, 455 s.; Pisuliński J. *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947*, Rzeszów, 2009, 587 s.

¹⁰ Сергійчук В. *Трагедія українців Польщі*. Тернопіль, 1997. 440 с.

діяльність УПА в нових умовах, а також переселенська акція 1944—1946 рр. та акція «Вісла» 1947 р., які стали останніми акордами в історії Вербиці.

РОЗДІЛ 1: Вербиця до 1939 року: польсько-українські стосунки в історичній перспективі

1.1. Культура та релігія: від традиційного суспільства до творення нації

Вербиця є одним з найстаріших поселень в регіоні Надсяння. Перші письмові згадки про село пов'язані з його передачею в 1388 році Павлу з Радзанови, представникові роду Ніщинських. У власності цього роду село перебувало до середини XVI ст¹¹. В подальшому власником села стала родина грецького походження Папари. Під кінець XVIII ст. Вербиця переходить як посаг до родини Літинських, а останніми власниками земель були Ромери.

Згідно з наявними джерелами можна твердити, що село було досить етнічно однорідним за складом населення. Так на 1880 рік Вербиця нараховувала 202 хати та 1202 мешканці в гміні, та окремо 13 будинків та 100 мешканців на території панського маєтку. З них 1207 зараховували себе до греко-католиків, 7 до римо-католиків, 88 до іудеїв (*izraelitów*); за національною приналежністю 1203 вважались русинами, 61 поляками, 38 німцями (євреї, як окрема національна група не визнавались в цей час)¹².

Кожну етнічну групу в селі можна пов'язати із своєрідним «символічним центром». Поляки гуртувались довкола маєтку, для уніатів/українців це була церква та згодом структури пов'язані з читальнею «Просвіта» (бібліотека, школа, організації «Рідна Школа» тощо), євреї асоціювались з діяльністю корчмарів та інших підприємств (млин, гуральня).

Найбільш ранні згадки про двір дідичів сягають XIV ст., перші збудовані маєтки слугували в основному утилітарним та оборонним цілям. Про це

¹¹ Kich-Masłej O. *Ukraiński teatr amatorski we wsi Wierzbica. Pogranicze polsko-ukraińskie, lata 20. i 30. XX wieku /* Artyści sceny i ekranu dwudziestolecia międzywojennego Europy Środkowo-Wschodniej w ujęciu semiotyki antropologicznej, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Komunikacji Specjalistycznej i Interkulturowej Uniwersytet Warszawski 2017, s. 124.

¹² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 13, Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1898. s. 394.

свідчить місце побудови двору – в оточені боліт та струмків, а також наявність валів. В подальшому садиба перебудовувалась – в 1846 році місцевий дідич Стефан Ян Літинський вибудовує тут мурований двір в класичному стилі з характерними колонами та портиком. Подальшу перебудову проводила сім'я Ромерів, зокрема було збудовано додатковий поверх¹³. Польська громада та латинники власного костелу в селі не мали. Як і більшість римо-католиків цієї округи вони відвідували римо-католицьку парафію в Угневі¹⁴.

Історію вербицької парафії можна простежити з XVI ст. Найвідомішою є остання церква святого Архистратига Михаїла, збудована в 1886 р. (за іншим джерелом в 1887 р.¹⁵). Майстром виступив місцевий житель Семен Козак, бляхарем Василь Лебедович – із села Верхрати, малював поляк Карло Сидорський¹⁶. Це була досить велика трибанна церква, поряд також збудована дзвіниця. Підтримку та матеріали для будівництва забезпечував місцевий пан Ромер (який дотримувався римо-католицького визнання), ним зокрема були виділені кошти для найбільшого 1500 кілограмового дзвону¹⁷. Серед сакральних символів важливе місце займало джерело і капличка в Черневі (місцевість поблизу села), де відбувались відпусти, а «люди з Вербиці і довколишніх сіл набирали води»¹⁸. Це місце було пов'язане з численними народними віруваннями, такими як віра в чудодійність властивостей води,

¹³ Wończak-Kucharczyk E., Kucharczyk K. *Wierzbica* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.testowy.minigo.pl/index.php/page/wierzbica> (10.01.2018).

¹⁴ Решетило Т. Угнів, угнівщина і поляки // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р., с. 368.

¹⁵ Петришин В. *Села Угнівщини. / Угнів та Угнівщина: історично-мемуарний збірник* // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, с.476.

¹⁶ Коць М. *Вербиця в історії та переказах: 10 ст. – 1939 р.* Львів.: 2000. с.78-79.

¹⁷ Спогад Мирослава Омеляна. Поміщений в: 1947 Пропам'ятна Книга / ред. Б. Гук, Варшава: Тирса, 1997, с. 51.

¹⁸ Спогад Анни Кертичак Поміщений в: 1947 Пропам'ятна Книга / ред. Б. Гук, Варшава: Тирса, 1997, с.70-71.

яка ґрунтувалась на видужуванні дідича Пампари після зустрічі зі старцем та питтям води із джерела, розповідями про видіння привидів біля криниці¹⁹. Такого роду розповіді є типовими для домодерної епохи, та свідчать про значне домінування магічного світогляду в спільноті селян, який поєднувався з літургійними церковними практиками. Цілюще джерело в Черневі перетворилось на одне з місць пам'яті і для нинішніх нащадків вербичан, практично щороку в програмах паломництва депортовані та їхні нащадки відвідують і це джерело.

Відомо про існування восьми корчм на території села, присілках та на дорогах. Найбільша і найвідоміша існувала посеред села – її власником був місцевий пан, справами завідували вербицькі євреї, корчми існували також у присілку Вільки, на дорозі пастухів (Загороддя), при дорозі на Корнів, при старій Зеленій («давня польська дорога»), при равській дорозі, в Проволоці (окраїна села) і остання «за панщини» на Березовому (також частина села)²⁰. До кінця XIX ст. більшість із вище перелічених корчм перестали діяти, частково цьому посприяло будівництво нових доріг (корчми виконували функцію заїздів) і занепад старих шляхів, частково – подорожчання горілки, часті пожежі (Березівська корчма перестала існувати після пожежі), та в зменшені пияцтва серед самих селян²¹.

¹⁹ Більш детальні розповіді містяться в Михайла Коця. Див.: Коць М. *Вербиця в історії та переказах: 10 ст. – 1939 р...* с. 98-112.

²⁰ Коць М. Так само... с.136-138.

²¹ Цікаву розповідь подає Омелян Баран (житель Вільки Вербицької – історію в міжвоєнний час записав Михайло Коць) про «горілчані обов'язки селян» (мається на увазі пропінанція), так шляхтич зобов'язувався забезпечувати прибуток корчмарям. Кожний двір зобов'язували купувати певну кількість горілки, а в разі відмови господарів штрафували – так званий грабіж (стягнення частини майна), також, практикувалось заохочення купівлі горілки зі сторони священика – за кожен обряд (поховання, весілля) селян мав принести корчмарю довідку про вчасне придбання горілки. Див.: Коць М. Так само, с. 138. Частина з цих практик заборонили після приєднання Галичини до Габсбурзької монархії в 1772 р.

Євреї є одними із найменш представлених жителів села в українських джерелах, їх зазвичай згадують в негативних тонах, як винуватців пияцтва серед селян. Слід зауважити, що корчми виконували ряд важливих функцій, такі як торгівля (продаж молока в Угнів) та місця ночівлі та перепочинку, а з часу поступового занепаду частина корчмарів-євреїв стали займатись сільським господарством (наприклад сім'я орендарів корчми «на Зеленій» підтримували господарство випасом молочної худоби).

Однією з перших згадок участі вербичан в суспільно-політичному житті став лист громади села з підтримкою Головної Руської Ради та вимогою скасувати панщину в 1848 р.²².

З появою читальні «Просвіти» у селі Вербиця можна говорити про початок українського національного руху. Запровадження системи народної освіти та пізніше активізація господарської діяльності серед вербичан, наскільки можна припустити, посприяла відокремленню українського етнічного елементу в селі від польських та євреїв жителів.

Історія читальні «Просвіта» розпочинається в грудні 1884 року. Ініціаторами виступили місцевий парох о. П. Яремчук, учитель Л. Томашук, вїйт І. Кузьма та ряд старших громадян. Слід зазначити, що як для села, котре перебувало на прикордонні це є досить рання дата, в найбільших адміністративних центрах, що були поряд, аналогічні читальні були відкриті дещо пізніше, наприклад в Угнові в 1885 році, в Раві Руській – 1896 році.

Як зазначає автор статті «Коротка історії читальні «Просвіта» в Вербиці», яким ймовірно був Михайло Коць, «до 1884 року панувала в Вербиці неграмотність»²³. До цього варто додати низьку мобільність селян, яку стримувало транспортне сполучення між населеними пунктами – «у

²² Пилипович В. *За віру, нарід і права Руські Ради Надсяння 1848-1850 рр.* Перемишль: Перемиський відділ ОУП, 2005. 359 с.

²³ Радь Т. Організація культурного життя українців у Равському повіті. Історія діяльності читальні «Просвіта» у селі Вербиця. Неопублікована праця. Зберігається в приватному архіві автора.

минулому було так, що з Вербиці до присілка Вільки їхалося цілий день», що впливало і на замкнутість громади – «тому воляни не могли часто зустрічатись з вербичанами. Навіть не було між ними одружень»²⁴. Проте вже на час відкриття читальні в селі сформувалась група писемних селян, які здобули науки від тодішнього місцевого дяка Гната Каламая. «Котрого малим хлопцем ... післали до дяківської школи в Перемишлі. По скінченні цієї школи вертає ... та своїм набутиим знанням ділиться з охочими до науки хлопцями». Школа, про яку йдеться, очевидно є дяківським інститутом, що був заснованим 1817 року єпископом Іваном Снігурським²⁵.

При спробі реконструкції цього раннього періоду існування читальні ми зустрічаємось із труднощами «мовчання джерел», зокрема архівні матеріали більш-менш регулярно свідчать про діяльність читальні тільки з 21 січня 1894 року: тоді до Головної управи «Просвіти» надійшла кореспонденційна картка з села Вербиця зі зверненням місцевого священника о. Мирона Лазорищака. В ньому він просис надіслати йому необхідні матеріали та статут товариства для заснування у селі читальні «Просвіти», а також надсилає 1 золотий ринський як членську вкладку за 1894 рік²⁶.

Що відомо про її діяльність між 1884-1894 роками? Автор «Короткої історії...» повідомляє про придбання хати для спільних зібрань та про збирання коштів на закупівлю книжок, проте наразі важко встановити регулярність зібрань чи якість проведення заходів. Можна припустити, що на той час організаційний склад, ще не був сформований і тому, коли

²⁴ Коць М. *Вербиця в історії та переказах: 10 ст. – 1939 р...* с. 136.

²⁵ З діяльністю інституту пов'язують становлення української професійної музики та українське національно-культурне відродження в Галичині. В ньому викладались такі дисципліни як катехізис, граматика церковнослов'янська мова, пояснення чину утрени і вечірні та церковний спів. Див.: Годак Т. *Особливості музичного життя українців Перемишля XIX – початку XX століття* // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2008. Вип. 17. с. 94-95. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uks_2008_17_14 (10.01.2019).

²⁶ Радь Т. Так само.

активний діяч вчитель Л. Томашук відходить із села і головування передається в 1889 році до «старенького о. П. Яремкевича» діяльність товариства зменшила оберти.

Тим часом, в 1891 р. у Вербиці відкрили однокласну школу. Війт села Ілько Омелян зобов'язався рахунком громади забезпечити вчителя необхідним приміщенням та оплатою²⁷. В 1900 р. школу реорганізували в двокласову²⁸.

Активізація діяльності читальні простежується вже за головування о. Мирона Лазорищика та вчителя Олександра Кулинича. Зокрема проведені перші установчі збори 11 березня 1894 р. В них взяло участь близько 50 людей. «По щирій розмові, перечитанню деяких часописів і поезії, – написано у протоколі – відспівано многая літа Його Величеству Цісарю і велкім громадянам, котрі потрудилися над заснуванням читальні на будуче нею щиро опікуватися будуть». До товариства тоді зголосились 63 особи. На зборах також вирішено збудувати нове шкільне приміщення – муровану школу, з подальших перетворенням дотеперішньої школи на читальний дім²⁹.

Саме в цей час в селі поступово змінюється ставлення селян до освіти. Взявши за ціль «пізнання і просвіту народу»³⁰ «Просвіта» сприяла проникненню нових ідей до сільської громади. Частина з тих селян, що могли посилати дітей на навчання до Рави-Руської чи Львова – а таких можна нарахувати близько двадцяти – сприяла тому, що після повернення на канікули вони ділились знаннями з односільчанам та проводили освітню програму³¹. На жаль, бібліотека товариства не збереглась до наших днів,

²⁷ ЦДІА України у м. Львів, ф.178 (Краевой школьный совет, г. Львов), Оп.2, Сп. 3061, арк. 4-7.

²⁸ Так само, арк. 28.

²⁹ Радь Т. Так само.

³⁰ Левицький К. *Історія політичної думки галицький українців 1848-1914 рр. На підставі споминів...* с.110.

³¹ Радь Т. Так само.

тому ми не маємо точних даних про кількісний та якісний склад бібліотеки читальні, проте зважаючи на поширення «загальнообов'язкових» праць можна виокремити ряд з них. Це, наприклад, «Календарі «Просвіти»» - популярного видання, що намагалось завоювати підтримку як серед інтелігенції, так і серед селян. У ньому час від часу розміщувались такі матеріали, як стаття Ю. Целевича «Гетьман Полуботок», що прославляла козацтво, також видавались церковні устави, містились також пам'ятні дати: день народження Т. Шевченка, скасування кріпацтва³². Образи козацтва були привабливими для селянства, оскільки час від часу вербичани вступали в судову тяганину з місцевим дідичем. Такий випадок, зокрема, мав місце в 1873 р., тоді група селян, на чолі з Яцеком Зрадою виступили проти поміщика³³. Поява образів та персонажів - цих своєрідних нових «місць пам'яті» з поза меж Галичини – стало знаковою подією в суспільному житті, можна припустити, що в цей час, за допомогою поширення таких видань місцеві мешканці отримали своєрідний «імунний засіб проти полонізму»³⁴.

Окрім освітнього, заслуговує на увагу також економічна діяльність «Просвіти». 24 грудня 1896 р., з пропозиції тодішнього голови товариства у селі Олександра Кулинич, для підтримки діяльності читальні при ній вирішено створено крамницю³⁵. Селяни провели збір грошей для закупівлі товару – збирали також речі і продукти. На посаду крамарів було запропоновано членів читальні Івана Стеха (Карового) і Михайла Омеляна. Підприємство стартувало із капіталом в 156 золотих ринських, воно було розміщено в громадському домі, який отримало на правах оренди. Спектр товарів, згідно звіту, був досить

³² Зуляк І. *Роль "Просвіти" у поширенні економічних знань у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.)* // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2010. Вип. 19. с. 154-155.

³³ ЦДІА України у м. Львів, ф. 156 (Вища державна прокуратора м. Львів), оп. 1, сп. 99, арк. 1-2.

³⁴ Шпорлюк Р. *Україна: від імперської окраїни до незалежної держави/* Формування модерних націй...с. 457.

³⁵ ЦДІА України у м. Львів, ф.348 (Товариство «Просвіта»), Оп.1, Сп. 1429/1, – арк. 89.

різноманітним, це переважно товари, що закупувались в «Народній Торгівлі» у Львові, «Господарській спілці» в Перемишлі³⁶.

Існування крамниці – ще одного нетипового заняття для селян – було наслідком змін, що відбулися на надзвичайних зборах Товариства «Просвіта» у Львові 25 березня 1891 р. Згідно із нововведеннями в Статуті Товариства йому рекомендувалось «старатися о заложене власної крамниці, де би члени громади могли побирати дешевший і добрий товар». Дослідники цього кроку «Просвіти» стверджують про намагання покращити економічний стан селянства та створити сприятливі умови для кооперативно-громадської діяльності³⁷. Проте, як показують джерела економічна діяльність крамниці не завжди була успішною, її прибуток різнився від року до року. Таким роком для крамниці у Вербиці став 1905 р., коли молодий син власника крамниці Тимка Палюшка Михайло Палюшок завдав їй збитків на 515 крон. Справа навіть дійшла до суду – батько вимагав покрити частину боргу – 114 крон «Просвітою»³⁸. Проте поява такої крамниці, окрім економічної, мала також своєрідну ідеологічну функцію – розбудувати зв'язки всередині української громади.

Ще однією ініціативою стала спроба створити у селі позичкову касу «Власна поміч» в 1898 р. Через певні труднощі створення каси відклали, а в повідомленні за 11 грудня 1900 р. представники громади знову виражають бажання створити «спілку для ощадливості та позичок» в системі Райфайзен³⁹. В листі знаходимо також аргументацію стосовно боротьби про розподіл коштів від Сейму та Крайовго відділу – «члени основателі просять відділ товариства «Просвіта» доручити наше подане Краєвому відділові і вставитись там за нашою справою. Лучшеж, щоби ухвалені Соймом гроші хоч в часті лишилися у нас, чим би мали іти на Мазури». М. Коць пише, що засновником згаданої каси обрали

³⁶ Радь Т. Так само.

³⁷ Зуляк І. *Роль "Просвіти" у поширенні економічних знань у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.)*... с. 151-152.

³⁸ ЦДІА України у м. Львів, Ф.348 (Товариство «Просвіта»), Оп.1, Сп. 1429/1, арк. 43-44.

³⁹ Радь Т. Так само.

Михайла Солодуху, також обрано членів правління. У повоєнний час касу реорганізували в Касу Стефчика із необмеженою відповідальністю. Економічна діяльність читальні передбачала також поширення практичних знань. Дослідник діяльності читальні «Просвіти» Тарас Радь подає статистичні дані про проведені лекції згідно яких з 1909 по 1926 рр. читальна організувала близько двадцяти лекцій на суспільно-економічні теми («про господарство», «про кооперацію»)⁴⁰.

Є відомості і про діяльність товариства «на ринку нерухомості». У 1902 р. за головування Мілька Стеха місцева читальна придбала у місцевого господаря Семка Козака хату для читальні і пів морга землі⁴¹.

Останніми передвоєними заходами читальні стало будівництво пам'ятнику Тарасу Шевченку (пам'ятник мав за композиційну основу могилу), освячення якого планувалось на 1 серпня 1914 року⁴² – з нагоди століття, проте мобілізаційні передвоєні заходи завадили провести цей захід.

Історія села Вербиця до кінця «довгого ХІХ ст.» демонструє типовий приклад розвитку громади з «українським морем» та польським маєтком. Поява в селі грамотної верстви населення з середини ХІХ ст. зумовлювалась розвитком спершу релігійної, а згодом і світської освіти. Її підсумком стало відкриття однокласної школи в 1891 р., та читальні «Просвіта» в 1884 р. Приймаючи участь в заходах читальні селяни здійснили своєрідний вступом до ширшого політичного й господарського життя.

1.2. Вербиця під час Першої Світової війни та Польсько-української війни

Для Вербиці, як і для більшості населених пунктів цього регіону, Перша світова війна обернулась великими втратами та руйнуваннями. Зокрема, 22 вербичан

⁴⁰ Так само.

⁴¹ Так само.

⁴² Петришин В., Зрада І. Вербиця / Угнів та Угнівщина: історично-мемуарний збірник / [ред. В. Лев]. // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р. – С.477.

воювало в складі Українських Січових Стрільців⁴³. В часі воєнних дій в село увійшли російські війська, які спалили читальню та знищили бібліотеку, тимчасово припинили реставрацію маєтку і двір Ромера. Стан «завмерлого життя» тривав до 1918 року, коли в село почали повертатись колишні активісти «Просвіти».

Приєднались вербичани і до визвольних змагань. Зокрема в україно-польській війні у 1918 році загинув, уродженець Вербиці, чотар Іван Пушкар – молодший брат майбутнього вїйта Григорія Пушкаря (Григорій також служив у званні четаря в УГА, в 1920 році взятий в полон і знаходився в таборі Тухоля⁴⁴). Терени навколо самого села стали ареною бойових дій між групою «Угнів» (майбутня 9 бригада УГА) та частин генерала Яна Ромера.

Особа І. Пушкаря є важливим прикладом націоналізації свідомості вербицьких селян початку ХХ ст. Навчаючись спочатку в Рава Руській, а з 1906 р. – в Академічній гімназії у Львові, він в 1913 р. поступив на медичний факультет у Львові. У споминах, які подає колишній поручник УГА Дмитро Бречка, стверджується, що ще в равській школі він, Іван та ще один «хлопець з Любича» вважали себе українцями та конфліктували із співмешканцем «хлопцем із Гійча» (нині Жовківський район), котрий вважав себе росіянином («кацапом»)⁴⁵. В часі Першої Світової Війни Пушкар служив в санітарній службі. Після роззброєння 1-2 листопада в Угневі австрійської жандармерії і організації 4 листопада «Окружної Комісії Українського Війська в Угнові» Іван Пушкар 27-29 листопада 1918 р. змобілізував дві сотні «різунів» та «гайдамаків» в місті.

Цими силами тодішнє місцеве українське керівництво надіялось відбити зайняту люблінським відділом польського майора Вечерковича 26 листопада Раву-

⁴³ Стех Я. *Іван Тимчина – відданий патріот України*. Наше Слово. Варшава, 2012. 4 листопада.

⁴⁴ Вішка О., Срібняк І. *Знахідка у варшавській бібліотеці: список полонених старшин УГА в таборі Тухоля (1920–1922)* // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2015. Вип. 4. с. 68.

⁴⁵ Бречка Д. *Перший український військовий командант угнівської округи в відродженій українській державі в листопаді 1918 р. (спогад про чотаря Івана Пушкаря)* // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1950 р. с. 170.

Руську (як подає інше джерело 27 листопада⁴⁶). Загін майора налічував 2 сотні, чету кінноти, 6 кулеметів, 2 польові гармати й обоз. Сотні Пушкара та підкріплення жовківської групи І. Коссака під час наступу на Рава-Руську були розбиті і відступили⁴⁷. Тут варто додати, що групи Української Галицької Армії на перших стадіях (до кінця 1918 року) війни мали вид напівпартизанських місцевих ініціатив. Часто вони були екіпіровані на швидкуруч, діяли автономно та по різному себе називали. До організації централізованого військового управління вони погано контактували із центральною владою та між собою. Суцільного фронту в цей час також не існувало – діяли окремі військові групи⁴⁸. Можна припустити, що загін І. Пушкаря носив саме такий характер.

Поразка стала стимулом до професійного набору до війська. 3 грудня 1918 року Повітовим Комісаріатом запроваджений воєнний стан у Рава-Руському повіті, а вже 5 грудня розпочалась мобілізація. Місцеві українські сили змобілізували 4 «угнівські» сотні, які ввійшли в основу 1 Угнівського курення під проводом І. Пушкаря. Частина із цих підрозділів була розквартирована в Вількій Вербиці, зокрема запасна 2 угнівська сотня під командою А. Шустикевича.

Наприкінці листопада 1918 року, за активної участі вербичанина Михайла Палюшка та Михайла Дороша в Угнові повсталася сотня кавалерії. Сотня нараховувала 49 шабель, з них 17 уродженці Вербиці. Кавалерійській загін в різних формаціях проіснував до кінця війни. З квітня 1919 року як частина І-ої сотні кавалерії Галицького Корпусу, згодом полк кавалерії Галицького Корпусу та І Український Галицький Полк кінноти⁴⁹.

⁴⁶ Божик С. *Шляхом слави IX-ої бригади УГА* // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1950 р. с.145.

⁴⁷ Решетило Т. *Спогади про українсько-польсько війну в Угнівщині в 1918/19 рр.* // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1950 р. с.126-127.

⁴⁸ Шанковський Л. *Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія*. Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1974. с.48.

⁴⁹ Дорош М. *Перші листопадові дні 1918 р. і організація Угнівської кавалерії в м. Угнові* // Літопис Червоної Калини. Ч.1. Львів. 1939. с.15-16.

Тим часом у самій Вербиці проходила лінія фронту, в селі розквартирувався 3-й курінь ім. П. Мазепи (Гуцульський) під командою С. Васкана⁵⁰. Курінь складався із 4 піхотних сотень та однієї кулеметної⁵¹. Бойові дії в цей час точились біля сіл Корнів та Махнів, зокрема 13, 21 та 25 грудня 1918 року відбулись сутички, із застосуванням броневика з польської сторони⁵². У пізніших відомостях про зайняті села на початок 1919 року Корнів вже не фігурує, а наступ 3/4 січня на Махнів польське військо під командуванням майора Ліса-Кулі змусило українську сторону по лінії Вербиця-Забір'я укріпити свої позиції окопами та колючим дротом.

В цей етап війни (листопад-грудень) забезпечення сторін харчами та амуніцією носило хаотичний характер, очевидець тих подій Теодор Решетило оповідає про численні «реквізити» польської сторони – в сусідньому до Вербиці Корневі за декілька днів до вищезгаданого бою було побито «нашого селянина» польськими військами⁵³. Проте й українська сторона жила «самопасом», що несло шкоду боєздатності військовим частинам⁵⁴.

Внаслідок реорганізаційних процесів в січні 1919 постала 9 Угнівська (пізніше Белзьська) бригада. Її приєднали разом із 5 Сокальською, 6 Равською та 10 Янівською до I Галицького корпусу. Новий корпус нараховував 12 стрілецьких куренів, 2 кінні сотні та 13 гарматних батарей⁵⁵.

⁵⁰ Божик С. *Шляхом слави IX-ої бригади УГА...* с. 153.

⁵¹ Бречка Д. *До історії 9-ої. Белзької бригади УГА // Українська Галицька Армія: до 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918-1919 рр.*; Т. III. / ред. Є. Зиблікевич, Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1966. с.80.

⁵² Решетило Т. *Спогади про українсько-польсько війну в Угнівщині в 1918/19 рр...* с.130.; серед загиблих вербичан в цей час фігурує стрілець Андрій Солодуха (загинув 12.12.1918), похований в Угневі. Див.: Петришин В. Стрілецькі могили в Угнові. / Угнів та Угнівщина: історично-мемуарний збірник // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р. с.187.

⁵³ Так само., с.130.

⁵⁴ Шанковський Л. *Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія...* с.51-52.

⁵⁵ Так само., с.55, 57.

Ніч з 6 на 7 січня стала останньою для Івана Пушкаря: об'їжджаючи позиції біля Махнова він отримав смертельне поранення⁵⁶, 11 січня у Вербиці відбувся урочистий похорон. Окрім І. Пушкаря, після боїв за Угнів та 21-22 січня на вербицькому цвинтарі поховали чотаря С. Васкана та 18 стрільців в братських могилах⁵⁷. Частини УГА втратили контроль над угнівщиною 25-26 січня, коли «група Буг» полковника Бербецького з боями зайняла Угнів та навколишні села.

Зараз є складно встановити, як відносились до війни місцеві пани. Після завершення конфлікту Ромери повернулись до свого маєтку і, як випливає з джерел, активної політичної діяльності не вели.

Перша світова війна та Польсько-українська війна стали поворотними для історії села. Змобілізовані вербичани несли військову службу на різних ділянках фронту, а в самій Вербиці побували російські війська. Значний вплив на подальшу історію Вербиці, як й інших поселень регіону мала польсько-українська війна. Знаходячись на прикордонні Вербиця стала протягом осені-зими 1918 р. ділянкою фронту, а смерть частини вербичан у цій війні міцно увійшла в місцевий героїчний наратив.

1.3. Вербиця у складі міжвоєнної Польщі: національна мобілізація і міжнаціональні стосунки

Після приєднання до нової Польської держави Вербиця увійшла до складу Рава-Руського повіту Львівського воєводства. Згідно із статичних даних, що базуються на переписі населення 1921 року та інших урядових документах Вербиця нараховувала 323 будинки та 1607 чоловік населення, з них українці становили більшість – 1544 жителя. Дещо проблематичнішим є підрахунок польських та єврейських жителів. В переписі була подана релігійна та національна ідентифікації, так згідно релігійної, в селі мешкало 45 іудеїв (*mojżeszowego wyznania*) та 18 римо-католиків, проте згідно

⁵⁶ Решетило Т. Так само., с. 134.

⁵⁷ Божик С. *Шляхом слави IX-ої бригади УГА*. С.156,163; Пушкар О. *Лагерний триптих*. Варшава: Український архів, 1994. с. 241.

національності – 38 поляків і лише 24 євреїв⁵⁸. Отже, частина іудеїв зараховували себе до польської нації.

Закон про місцеве самоврядування 1933 року вніс часткові зміни в адміністративний поділ повітів. Згідно з ним було створено гміни (збірні громади), що складались із декількох сіл⁵⁹. Цілю такого закону було уніфікувати адміністративний поділ воєводств. Згідно із розпорядження Міністерства Внутрішніх Справ відбувся поділ Равського повіту на наступні гміни: Брукенталь, Гійче, Магерів, Любича-Короліська, Потелич, Седлиско, Терношин, Вербиця, Вороблячин, Камянка-Волоська та Белжець. До Вербиці відійшли села Піддубці, Махнів, Журавці, Новосілки Передні, Новосілки Кардинальські, Михайлівка, Юзефівка⁶⁰. Згідно з статистичними даними в новій об'єднанні гміні за 1934 рік територія становила 118,94 км²., населення за 1931 рік становило 6779 осіб та налічувалось 1 395 житлових будинків⁶¹. Згідно із дещо пізнішими даними в цей час у самій Вербиці проживало 2110 жителів, з них 2030 українці, 45 поляків, 10 латинників та 25 євреїв⁶².

Участь жителів Вербиці у війні стала важливим мобілізуючим чинником для розгортання націотворчих процесів. Це проявилось, наприклад, у пам'яті про війну, що була увіковічена на меморіальному рівні. На вербицькому кладовищі знаходились могили з похованнями воїнів УГА: споруджений в 1920-х. рр. надгробний пам'ятник

⁵⁸ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 13. Województwo lwowskie s. 36.

⁵⁹ Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej: ludność i budynki: na podstawie tymczasowych wyników drugiego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 9.XII 1931 r. oraz Powierzchnia ogólna. Cz. 3a. Województwa południowe. Warszawa: nakł. Głównego Urzędu Statystycznego, 1935 r. s.7.

⁶⁰ Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 14 lipca 1934 r. o podziale powiatu rawskiego w województwie lwowskim na gminy wiejskie. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19340640550> (10.01.2019).

⁶¹ Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. ludność i budynki: na podstawie tymczasowych wyników... s. 17.

⁶² Кубійович В. *Етнічні групи південозахідної України (Галичини) на 1.1.1939*. Wiesbaden, 1983. С.65.

І. Пушкарю і С. Васкану з надписом «Борцям за волю України»⁶³ та дві братські могили вояків УГА (згідно з надгробним написом тут поховано 50 чоловік)⁶⁴. Пам'ять про війну зберігалась й у сімейних переказах, як подає у споминах П. Левко: «тато часто розповідав мені про службу в українському війську ... коли в листопаді 1918 роки розпалась Австро-Угорщина, то тато одразу ж вступив до Української Галицької Армії і воював на Північному фронті з поляками, попав до них у полон і зазнав різних знущань. Татові розповіді запали в мою дитячу душу»⁶⁵. Отже, можна вслід за Тімоті Снайдером ствердити, що «війна ... породила покоління зневірених ветеранів і підтвердила думку про те, що Польща є головним ворогом України»⁶⁶.

Одним із найбільших комемораційних заходів як на селі, так і в регіоні загалом стало Свято Могил (накладались на «Зелені свята»). Вперше такого роду святкування відбулось у Львові в червні 1921 року. На урочистостях був присутній о. Василь Гумовський, парох в селі Криниця. Він отримав макети відзнак від львівського «Товариства Охорони Воєнних Могил» і поширив ідею святкування на зібранні угнівської «Просвіти». Місцевий парох о. О. Говда підтримав цю ідею і 24 липня 1921 року відбулась перша урочиста хода⁶⁷. Щоправда відомості про отримання офіційного статуту філіями товариств в Угневі, Раві Руській та ряд інших міст подаються лише станом на липень 1927 року. У завданням товариства наголошувалось не тільки на охороні та облаштуванні військових цвинтарів, але й також залучення населення до «зелених свят» шляхом поширення пам'ятних образів та брошури «Культ Полеглих Героїв»⁶⁸.

⁶³ Спогад Мирослава Омеляна. Так само. с. 53.

⁶⁴ Kich-Maslej O. *Nomen mortui. Próba odczytania cmentarza greckokatolickiego w Wierzbicy*, Kraków: Scryptum, 2016, s. 40-41.

⁶⁵ Левко П. Так само. с.8.

⁶⁶ Снайдер Т. *Перетворення нації. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999*. К.:Дух і Літера, 2012, с. 172.

⁶⁷ Гумовський В. *Як почався культ полеглих героїв у боях за Угнів // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1950 р. с.185-186.*

⁶⁸ *З товариства охорони воєнних могили у Львові / Діло, Львів, 1927, 12 липня.*

Оскільки на вербицькому кладовищі були поховані видатні діячі УГА, це місце мало важливе значення для місцевого культу героїв. Щороку на кладовищі відбувалась процесія за участі активістів «Просвіти» та інших проукраїнських товариств, парохів греко-католицької церкви, та в кожного в «кого б'ється українське серце»⁶⁹. Ми можемо відтворити приблизний хід цієї комеморації в 1932 році: передбачалась «торжествена Служба Божа», «церковна процесія до могил», «фінал штафетного бігу зі землею з могил в Карові, Угнові і Піддубцях», «панахида і зложення вінків», проповідь⁷⁰.

Подібним чином описує Свято Могил в своїх спогадах Мирослав Омелян «...тоді з усіх навколишніх сіл з'їжджалось дуже багато людей з вінкам, щоб взяти участь у поході, на чолі якого йшов хор, диригентом якого був Іван Наврот. Хор співав пісню *Душу раба твого*. Похід відбувався через ціле село аж до кладовища, де на могилах відправлялась панахида за полеглих і померлих. На закінчення хор співав пісню *Як ви умирали, вам дзвони не грали*»⁷¹. Організаторами події виступила Філія Товариства Охорони Воєнних Могил Угнівщини в Вербиці. Одну з наймасовіших акцій, згідно з інформацією в газеті «Діло» було проведено в 1939 році. Тоді в панахиді у Рава-Руському повіті прийняло участь близько 8000 громадян, до могил було покладено 183 вінка⁷². Спогади повідомляють, що панахиди регулярно зривала поліція, частими були також сутички та затримання. А з 1925 року поширеною практикою став арешт причетних до організації святкувань інтелігентів в переддень 1 листопада⁷³. Острах польської поліції зрозумілий – у комемораціях висловлювалась віра в сакральність української нації та жертв її боротьби за незалежність, що мало

⁶⁹ Петришин М., Решетило Т. *Великдень і інші весняні свята* / Угнів та Угнівщина: історично-мемуарний збірник // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р.с. 274-275.

⁷⁰ ЦДІА України у м. Львів, Ф.779 (Редакція газети «Діло», м. Львів), оп., сп. 73, арк. 79.

⁷¹ Спогад Мирослава Омеляна. Так само, с .53.

⁷² *Поклін могилам. Традиційні дні поляглих у Рава-Руському повіті* / Діло, Львів, 1939, 07 червня.

⁷³ Там же С.53; про арешти: *Петришин В. Під Польщею, більшовиками та німцями.* / Угнів та Угнівщина: історично-мемуарний збірник // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р. с.190-191.

потенційний підривний ефект для польської державності. Досить часто такі панахиди супроводжувались використанням національної символіки. «Хоч полягли – живуть ... і житимуть, як довго буде животворящою ідея за яку на жертівнику Батьківщини зложили все...» та «Поспішить там кождий... кому дорога пам'ять Найблагородніших Жертв», міститься в тексті й ідея невідомого солдата, а також окреслення простору Батьківщини – « від Сяну по Кавказ»⁷⁴.

У міжвоєнний період продовжувала свою діяльність й читальня «Просвіти». Відновивши читальню на установчих зборах в 1920 році з відносно нечисленною групою у 80 чоловік, «Просвіта» швидко набрала обертів. Було відремонтовано будівлю, відновлено закупівлі книг і журналів, запрацювала крамниця. У листопаді 1923 року силами товариства відреставрований пам'ятник Тарасу Шевченку⁷⁵. Зокрема, у листопаді 1927 року проведено дві великі акції: «Свято Книги» та «Свято Пісні». Останнє було започатковане у зв'язку із річницею святкуванням 100-ї роковини видання Михайлом Максимовичем збірки українських народних пісень. Програма супроводжувалась лекціями про важливість українських пісень та концертами, ухвала надзвичайних зборів від 5 березня 1924 проголосила 1 жовтня святом книжки. Ціллю цього свята була популяризація бібліотек, звеличення ролі книжки серед широких мас населення⁷⁶. Проте звіт читальні у Вербиці тільки коротко звітує про «прибирання пам'ятнику Шевченку», щоправда в інших звітах ми знаходимо інформацію про дві структури, що мали за мету реалізувати цілі даних акцій. Це самоосвітній гурток для молоді, який діяв з 1931 по 1938 роки та згадка про існування «Просвітницької секції (боротьба з неграмотністю)» за 1936 рік. Знаковою датою для «Просвіти» у Вербиці стало святкування 50-річчя діяльності організації 29 грудня 1934 року. На урочистості приїхав голова товариства д-р. І.

⁷⁴ ЦДІА України у м. Львів, Ф.779 (Редакція газети «Діло», м. Львів), оп.1, сп. 73, арк. 79.

⁷⁵ Радь Т. Так само.

⁷⁶ Зуляк І. *Особливості організації та проведення «Просвітою» святкувань у Західній Україні в міжвоєнний період* // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2011. – Вип. 2.

Брик, секретар М. Дужий, голова філії «Союзу Українок» Р. Богачевська, делегація з Угнова та інші⁷⁷.

Однією з найуспішніших «припросвітніх» установ був аматорський театр. Початки його сягають ще 1912 року. Відомими його директорами були Іван Наконечний та Іван Наврот. В 1920-х. роках театр переживав свій розквіт, чому сприяла підтримка новобраного в 1922 році солтиса Вербиці Григорія Пушкаря. Він надав театру всебічну підтримку і вже в наступні роки театр давав близько 10 виступів щороку у Вербиці та найближчих населених пунктах, при групі існувала власна бібліотека (серед них «Аматорський театр»), вилучений прибуток йшов до спільної каси вербицької «Просвіти»⁷⁸. Разом з хором та іншими національно-культурними ініціативами театральна група приймала участь в різноманітних академіях – заходах, що були присвячені видатним подіям чи постатям. Найвідомішим була інсценізація бою під Крутами та урочистості 10 березня до «шевченківських днів»⁷⁹, під час яких декламувались найвідоміші вірші поета, наприклад «Як умру, то поховайте». Діяльність театру та «рідної школи» привернули увагу Рава-Руського повітового староства, в 1934 році, адміністрацією було накладено заборону на проведення вистави «Козацькі діти», аргументацією було те, що «нема гарантії щодо вдержання влади і прилюдного порядку»⁸⁰. Про впливовість нових образів, які активно культивувались в усій окрузі Надсяння, може свідчити їхнє проникнення в приватну сферу життя. Так, наприклад у сусідньому селі Корнів «у кількох заможних хатах був образ «Бій під Крутами»⁸¹. Можна припустити, що це не був одинокий випадок, і подібні процеси супроводжували кожную громаду.

Під крилом «Просвіти» діяли також такі організації, як товариство «Рідна Школа», яке «займалося шкільною діяльністю. Кожного року організовувало для дітей

⁷⁷ Зразкове село. (Золотий ювілей читальні "Просвіти у Вербиці.) / Діло, Львів, 1935, 03 січня.

⁷⁸ Kich-Maslej O. *Ukraiński teatr amatorski we wsi Wierzbica*. s.127.

⁷⁹ Так само., с.130-131.

⁸⁰ Відносини в раво-руському повіті./ Діло, Львів, 1934, 24 лютого.

⁸¹ Спогад Ярослава Зарічного. Поміщений в: 1947 Пропам'ятна Книга / ред. Гук Богдан, Варшава: Тирса, 1997, с. 292.

ялинки, подарунки на св. Миколая»⁸², а також організація «Сільських Господар» під керівництвом Миколи Тимчина. Остання допомагала селянам набути практичних навиків (фарбярство, гарбарство, кашикарство тощо)⁸³. Подібну діяльність, але серед жінок провадив «Союз Українок». Нараховуючи 70 членів, під орудою Катерини Тимчини «Союз» займався організацію курсів кухарства та кравецтва⁸⁴.

Досить численними були також спортивно-виховні організації, як-от «Луг» та «Сокіл». Руханково-пожежне товариство «Луг» було засновано в 1925 році, як альтернатива забороненій «Січі». Дуже швидко ця організація під проводом Романа Дашкевича стала однією з найчисленніших в Галичині. У Вербиці товариство було зареєстроване 1 серпня 1926 року, головою було обрано Дмитра Назара (згодом Григорія Гузія). Від самого початку діяльність товариства не відповідала задекларованій меті – «... члени «Лугу» у Вербиці на своїх зборах неодноразово висловлювалися в антипольському дусі ... часто проводили рахункові справи з елементами військової підготовки»⁸⁵. Приводом для закриття стала акція 15-16 травня 1930 року, коли в ході святкування річниці скасування панщини Народний Дім, пам'ятник Т.Шевченку на гміній площі та ряд інших будівель було прикрашено жовто-блакитними хоругвами. Львівським відділом безпеки 22 вересня того ж року був даний дозвіл на закриття товариства.

Нову хвилю напруження спровокувала хвиля саботажів в квітні 1934 р. Крім псування телеграфічних і телефонних дротів, в сусідньому селі Карові актив ОУН застрелив «конфідента» поліції. Це спровокувало хвилю арештів. Нові саботажі повторились 15 липня 1934 р. Тоді дійшло до збройного нападу на постерунок поліції в Угневі⁸⁶.

За інший акт антипольської діяльності була відкрита справа проти 3-х молодих вербичан. 11 листопада 1938 року 21 літній Теодор Ярмола, його одноліток Андрій

⁸² Спогад Мирослава Омеляна. Так само., с. 57.

⁸³ Так само., с. 60.

⁸⁴ Так само., с. 60-61.

⁸⁵ Левко П. Так само., с.20.

⁸⁶ Петришин В. *Під Польщею, більшовиками та німцями...* с.191.

Гіля та 18 літній Зрада Іван були помічені і схоплені при паплюженні державного прапору Польщі – «акт обвинувачення закидає, що обвинувачені стягнули державний прапор з будинку державної школи в присілку Вілька Вербиця і подерли його та кинули в болото.»⁸⁷. Обвинувачені свої дії пояснили особистою неприязню до вчительки. Можливо дії молодих хлопців були пов'язані із закриттям україномовних класів в школах. Один із сучасників згодом охарактеризує це, як симптом погіршення українсько-польських відносин – «...Правда, в останні роки перед війною то вже мінялося. Дивіться, ціле село проукраїнське, а мову українську в першому класі вирішили ліквідувати, в другій лишили трошки»⁸⁸.

Після заборони «Лугу» у Вербиці було реорганізовано товариство «Сокіл», яке також робило наголос на фізичному вихованню. Як старшина гнізда в джерелах фігурують Михайло Ярмола (згодом господарчий в УПА) та Михайло Хижий (також член ОУН). Місцеве «гніздо» змогло стати одним з найуспішніших в регіоні – 1938 р. воно рахується «найкращим сокільським гніздом в равській окрузі»⁸⁹.

В міжвоєнний період різноманітні рухи продовжили процес «соціального дисциплінування» вербичан, однією зі складових якого був рух за тверезість. В 1920-х роках відбулась спроба позбутись останнього шинку у Вербиці. Для цього місцевий парох о. Ю. Криницький та голова громади Г. Пушкар провели в 2 вересня 1929 року плебісцит із вимогою закрити шинок і скасувати продаж алкоголю⁹⁰, проте справа затягнулась і шинок продовжував існувати аж до 1939 року. Щоправда ще одне джерело говорить про зменшення прибутків корчми від 1938 по 1939 року від корчми, давалась в знаки діяльність кооперативів та приватних магазинів⁹¹.

⁸⁷ Після львівських подій. Равщина / Діло, Львів, 1928, 01 грудня.

⁸⁸ Paluszek Michał [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://los.org.pl/index.php?glowna=projekt_UA_ankiety_szczegoly&Polaczenie=14284435462#ankieta_ukr (10.01.2018).

⁸⁹ Сокіл у Вербиці – найкраще гніздо Равщини / Діло, Львів, 1938, 11 вересня.

⁹⁰ РАВА РУСЬКА. (Справа скасування корчми в селі Вербиця) / Діло, Львів, 1929, 18 січня.

⁹¹ Спогад Мирослава Омеляна. Так само. с.64.

Отже, в переддень початку Другої світової війни у Вербиця вже була достатньою мірою захоплена націотворчими процесами. Село демонструвало відкриту проукраїнську позицію і досить прохолодно ставилось до існування Польської держави. Існування численних товариств уможливило кращу співпрацю українців як всередині самого села, так і з сусідніми та далекими населеними пунктами, що дозволило вийти за рамки суто локальної ідентичності. В селі діяло низка поміркованих українських національних організацій («Просвіта», «Рідна школа»), а також більш радикально налаштовані (ОУН).

Проте, незважаючи на поступову радикалізацію молоді в селі було обмаль випадків прямої міжнаціональної конфронтації. Завдяки примирливому ставленні власника маєтку Владислава Ромера в селі, на відміну від ряду інших, не відбулось загострення польсько-українських відносин. Необхідний був справжній удар зовні, який би оголив суперечки та відкрив «скриньку Пандори» насильства. Таким ударом стане Друга світова війна.

Розділ 2: *Друга світова війна й окупаційні режими у Вербиці в 1939-1944 рр.*

2.1. Вербиця напередодні війни

В цьому розділі мова піде про період Другої світової війни під час якого в селі змінились три політичні режими.

Вересень 1939 року приніс з собою великі зміни. Наступ сил Вермахту завдав поразки групі армії «Люблін» під керівництвом Людвіка Піскори. Вже 13 вересня Замосць та Томашів Любельський (близько 30 км. західніше Вербиці) були під контролем німецьких військ, а 14 вересня німецькі війська зайняли Угнів. Проте, того ж дня, бої за місто поновились. В результаті контратаки польської армії Угнів відбили⁹². Опір збройним силам Райху, таким чином в регіоні тривав найдовше.

І хоча ще до 24 вересня близько Рава-Руського лісу тривали бої⁹³ швидка поразка польської армії порадувала багатьох українських націоналістичних діячів. У своїх споминах Петро Левко подає прихід німців як позитивну подію – українці вітали солдатів Вермахту квітами, торгували з ними⁹⁴. Проте не варто узагальнювати на підставі одного джерела. Автор даного спомину ретроспективно транслює свої образи стосовно польської влади, на цій же сторінці він, приміром, пише «...я набрав ще більшої ненависті до польської влади, і не раз думав, як би віддячити полякам за їхню поведінку...». Інша авторка спогадів взагалі не згадує німецьких солдатів в селі, а свою розповідь починає від «радянських визволителів»⁹⁵. До того ж, значна частина українців служили у війську Польщі. На основі доступної мені літератури важко з'ясувати точну кількість мобілізованих до польського війська вербичан. Відомою є доля Прокіпа Коця (1907 р.н.):

⁹² Петришин В. Під Польщею, більшовиками та німцями. С.194.

⁹³ Woje polskie 1939-1945: przewodnik encyklopedyczny S. 354

⁹⁴ Левко П. Село Вербиця..залишилась лиш смуга пам'яті. Львів: «Місіонер», 1999. С.10

⁹⁵ Спогад Анни Кертичак // Гук Б. *Пропам'ятна книга «1947»*, Варшава: Тирса, 1997. С.71

військову службу він проходив в кавалерійській частині в Познані, а на час війни його частина дісталась до Жовкви⁹⁶.

Відсутність внутрішніх конфліктів у селі підкреслює також шляхтич Здзіслав Гепперт⁹⁷. У своєму спогаді він згадує свого батька Владислава Гепперта, який разом з власником маєтку Стефаном Ромером покинули Вербицю. Німецькі солдати з'явилися в селі 17 вересня і були зайняті триваючими до 25 вересня боями з польськими частинами. Здзіслав також описує становище безвладдя в селі – 10 вересня «опустів» відділ поліції, проте антипольських виступів він не пригадує, навпаки наголошує на дружлюбному ставленні селян до двору. Працівники самого маєтку (*służba folwarczna*) теж в більшості були українцями⁹⁸, що можливо усувало елемент протиставлення двору та села.

Оцінюючи пануючі настрої в селі слід пригадати також арешти членів ОУН, які мали місце в 1938 році. Мирослав Омелян пише про шістьох заарештованих оунівців, серед них Григорій та Василь Омеляни, Микола Хийжий, Йосафат Тимчина, Андрій Стех та Іван Назар⁹⁹. Якщо порівняти кількість заарештованих із загальним населенням Вербиці, то може видатись, що це затримання могло відбутись непомітно для її мешканців. Проте якщо співвіднести актив ОУН з іншими організаціями, приміром «Рідним словом», то можна знайти всі шість прізвищ у списку членів цієї організації станом на 1939 рік¹⁰⁰. Разом із прихильним до проукраїнських ініціатив війтом Г. Пушкарем та парохом Ю. Криницьким ця група могла

⁹⁶ Присташ Я. *Могили наших солдатів*. Наше слово. Варшава, 2015. 27 серпня.

⁹⁷ Повне ім'я: Здзіслав Адам Едвард Гепперт, народжений 13 січня 1928 р. у Львові. Його батько, Владислав Гепперт одружений з Геленою Ромер – донькою власника двору у Вербиці. Інформація з сайту: [http://www.sejm-wielki.pl/b/zi.4.36.a1\(10.01.2018\)](http://www.sejm-wielki.pl/b/zi.4.36.a1(10.01.2018)).

⁹⁸ Geppert Z. *Ucieczka z Wierzbicy // Bracia zza Bugu. Wspomnienia z czasu wojny / red. J. Turnau. Biblioteka „Więzi”, 2018, s. 33.*

⁹⁹ Спогад Мирослава Омеляна // Гук Б. *Про пам'ятна книга «1947»*, Варшава: Тирса, 1997. С.62

¹⁰⁰ ЦДІА України в м. Львів, Ф.200 (Рідна школа), оп. 1, од. збер. 570, арк. 45-49.

цілком відігравати роль авангарду процесу «націоналізації» свідомості серед селян.

2.2. Перший прихід радянської влади

Перебування села під німецькою окупацією не було тривалим. Згідно із домовленостями між Третім Райхом та СРСР про кордон та дружбу частина захоплених Райхом територій була передана Радянському Союзу. З 25-26 вересня їх замінила Червона Армія: «два чи три вантажівки з солдатами. Декілька старшин зайшли до двору і запитали про [наявність] зброї. Опісля виїхали з села, забравши мисливську зброю...»¹⁰¹.

Політичний відділ Червоної Армії надав велике значення тому факту, що місцеві жителі матимуть можливість порівняти їхню армію з військами Німеччини. Тому вхід радянських військ до попередньо зайнятих німцями територій мав відбуватись за спеціальним протоколом. Наприклад, передбачалось використання українських маршів та пісень військовими оркестрами, велику увагу звертали також на дотримання дисципліни та зовнішній вигляд солдатів. Згідно з директивою 24 вересня 1939 р. заступника керівника політичного управління Київського особливого військового округу Євстафія Кощеєва «Всіма силами ... ми повинні продемонструвати вищість Робітничо-селянської Червоної Армії над армією німецькою»¹⁰². Одночасно нова влада розробила сценарій проведення перших мітингів після «звільнення».

Згідно з ними, все місцеве населення необхідно було долучити до святкувань. Їх зазвичай проводили біля читалень «Просвіти», або, як це мало місце у Вербиці – перед «палацом дідича». Промови військових акцентували увагу на засудженні «панського ярма Польщі» та перевагах радянської

¹⁰¹ Geppert Z. *Ucieczka z Wierzbicy...*s. 33.

¹⁰² Bereza T. *Obraz czerwonoarmisty na okupowanych ziemiach polkich (1939-1941) w dokumentach, wspomnieniach i relacjach / Окупація совієцької землі польської 1939-1941 / red. P. Chmielowiec. Rzeszów-Warszawa: IPN, 2005. s.14.*

конституції. Нове керівництво приділяло велике значення вивченню головного документа нової країни. Так, всі мешканці повинні були двійчі на тиждень збиратись для спільного читання Конституції¹⁰³.

Військове управління, до офіційної зміни цивільною адміністрацією, видало ряд декретів, які мали зарекомендувати нову владу в позитивному світлі серед місцевого населення. Зокрема було проголошення рівність всіх народностей та вільне використання місцевих мов¹⁰⁴. Оцінка діяльності радянської влади також цілком залежав від особистого досвіду авторів його документів. Зазвичай акцентувалась увага не негативних рисах, так після приходу «червоних ... ситуація ... змінилася, всі жили в напружені, в постійному страсі»¹⁰⁵, «... культурне життя завмерло»¹⁰⁶, увага акцентувалась на низькому культурному рівні червоноармійців, їхній арелігійності (наприклад, прання в неділю). Доволі часто зустрічався сюжет про крадіжки та корупцію в селі: радянські військові чиновники, в розповіді Ярмоли Марії, вчили її батька Федора «списувати» товари в магазині¹⁰⁷. Польські джерела також рясніють описами низького культурного рівня червоноармійців. З наведених польським дослідником Томашем Березою споминів, ми можемо побачити дуже «характерний» образ нового солдата. Так, численними були випадки крадіжок – особливо велосипедів та годинників, місцеві жителі наголошували на курінні «махорки» та поганому вбранні¹⁰⁸. Цей топос настільки сильно проник в опис росіян (а й часто українців із «великої України»), що коли П. Левко в своїй книзі описує

¹⁰³ Петришин В. *Під Польщею, більшовиками та німцями*. С.194; Левко П. вказ. прац. с. 11.

¹⁰⁴ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. 1. Wrzesień 1939 – czerwiec 1941.* / red. T. Pełczyński. Londyn: Figaro Press Ltg. 1970, Wydanie II, 1984. s. 64.

¹⁰⁵ Левко П. Так само., с. 11.

¹⁰⁶ Спогад Мирослава Омеляна... с.62.

¹⁰⁷ Розповідь Ярмоли (Рудик) Марії 1936 р. На разі зберігається у автора. Записана 20.08.2018.

¹⁰⁸ Bereza T. *Obraz czerwonoarmisty na okupowanych ziemiach polckich (1939-1941) w dokumentach, wspomnienach i relacjach* s. 14-15.

єдину зустріч із «руським человеком» (вже будучи в США) то наводить діалог, де власне росіянин намагається його навчити торгівельній хитрощі¹⁰⁹. Разом із чисельними репресіями, які стосувались сільської еліти, тривале співіснування закріпило низку негативних стереотипів, які радше розділили, ніж об'єднали старих та нових мешканців. З цього можна зробити припущення, що спроба поширити серед місцевого населення позитивний образ радянської загалом зазнала невдачі.

Проте не слід однозначно описувати ставлення громади до нової влади. Ще до приходу нової влади, село покинула сім'я шляхтичів Стефана Ромера та Владислава Гепперта, а 14 жовтня не без допомоги селян маєток покинула родина Здзіслава Гепперта. Польській родині покинути село допомогли члени новоутвореного сільського комітету та поліції, а безпосереднім ініціатором виступив працівник двору Дмитро Мізюк. Таким чином палац тимчасово спорожнів¹¹⁰. Фільварок згодом зайняли для своїх цілей радянські чиновники (ймовірно прикордонний відділ), проте перед тим селянам після від'їду шляхтичів дозволили його пограбувати, у власність селян на деякий час перейшла рогата худоба із маєтку¹¹¹.

2.3. Діяльність радянських органів влади

На відміну від короткочасної окупації німців, радянська влада одразу ж приступила до створення адміністрації: розпочалась організація селянських комітетів, шкіл, читалень та гуртків. Паралельно із цим розпочались репресії.

В описі села, проведеного восени 1939 року, фіксується найбільша кількість жителів: 2120 особи¹¹². Далі ця цифра буде тільки зменшуватись. В результаті політики депортацій, та втечі частини жителів на території

¹⁰⁹ Левко П. Так само с. 101-102.

¹¹⁰ Geppert Z. *Ucieczka z Wierzbicy*...s.34-35.

¹¹¹ Розповідь Ярмоли (Рудик) Марії 1936 р. На разі зберігається у автора., П. Левко...с.12.

¹¹² ДАЛО. Ф.-Р.-221 (Виконком Львівської Обласної Ради депутатів трудящих), оп.1 сп. 25.

Арк. 121.

підконтрольну Рейху, загальна кількість мешканців становитиме 1957 осіб станом на 1940 рік¹¹³.

Під репресії попали декілька категорій громадян. Перша хвиля депортацій розпочалась взимку 1939-1940 рр. Відповідно до розпоряджень Ради Народних Комісарів СРСР за 29 грудня 1939 року громадяни, що ідентифікувались як «польські осадники» мали бути переселені в глиб СРСР. Цікаво, що вже 13 жовтня, радянські прикордонники наказали родині Здіслава Гепперта покинути маєток та переселитись «до Львова чи до Києва», заборонивши переїжджати до Генерального Губернаторства¹¹⁴. Втім їм вдалось, використовуючи початкову анархію, втекти.

Як впливає із особових справ під польськими осадниками розуміли всіх, хто придбав землю після 1920 рр¹¹⁵, разом із ними під репресії потрапили колишні військові, правоохоронці та працівники польської адміністрації¹¹⁶. Згідно із довідки управління НКВС станом на 1 січня 1940 р. в Рава-Руському районі налічувалось 376 господарів-осадників (разом із сім'ями 1181 особа), з них до польської національності зараховано 321 осіб, до української 64 особи¹¹⁷. Інших членів сім'ї, як впливає із подальшої кількості депортованих, зараховували до національності господаря. Іншою репресованою категорією були лісничі. З 22 січня 1940 р. вони також потрапляють у плани НКВС по виселенню. Загалом в Рава-руському районі у цю хвилю депортацій потрапили 1929 чоловік (разом із родинами). В цю

¹¹³ ДАЛО. Ф.-Р-221 (Виконком Львівської Обласної Ради депутатів трудящих), оп.1. – сп.202. Арк. 28.

¹¹⁴ Geppert Z. *Ucieczka z Wierzbicy...s.34.*

¹¹⁵ Депортації. Західні землі України кінця 30-х. – початку 50-х. рр. Документи, матеріали, спогади У трьох томах. Т.1. 1939-1945 рр. / ред. Ю. Сливка. Львів: Інститут Українознавства НАНУ. 1996,с. 55-56

¹¹⁶ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. 1. Wrzesień 1939 – czerwiec 1941.* Вказ.праця. S.251.

¹¹⁷ Депортації. Західні землі України кінця 30-х. – початку 50-х. рр. Документи, матеріали, спогади У трьох томах. Т.1. 1939-1945 рр. Вказ. праця. С. 63.

цифру входила збільшена до 1651 особи кількість осадників, а також 278 лісничих, із них 22 мешканця Вербиці¹¹⁸.

Задля проведення депортації територію Львівської області було поділено на 16 операційних відділів. Кожен відділ очолювала «трійка» НКВС. Рава-Руский район долучили до 11 відділу. Тут «трійку» очолював лейтенант Веніамін Карлін¹¹⁹. Депортації зазвичай відбувались вночі, задля придушення можливого спротиву до кожного оперативного відділу прикріпляли резервні групи солдатів внутрішніх військ¹²⁰. Серед 22 репресованих вербичан знаходимо колишнього вйта Григорія Пушкаря¹²¹, лісничих Михайла Вербинця, родини Трушика, Титуса та Росінського, Миколу Ярмолу, Андрія Стеха, Володимира Зраду, Юрія Пушкаря і Володимира Покітка¹²². В другу хвилю репресії в 1941 р. потрапили особи пов'язані з культурним життям селян, серед них родини Михайла та Івана Омелянів, Дмитра Наврота.

Разом із чистками йшов процес утвердження нових владних структур. Цікавим виглядає процес утвердження складу сільської ради. Так, в 1939 році, в наявному в архіві документі, головою рекомендували Андрія Стеха,

¹¹⁸ Депортації. Західні землі України кінця 30-х. – початку 50-х. рр. Документи, матеріали, спогади У трьох томах. Т.1. 1939-1945 рр. С. 64,68.

¹¹⁹ Карлін Веніамін Залманович (1912-1988 рр.), походить з м. Березина Чернігівської області. В подальшому полковник НКВС. Провадив депортаційні акції в Прибалтиці в 1941 р., а також в ЧІАРСР. Див.: НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939-1956) / Сборник документов. Сост.: Владимирцев Н. И., Кокурин А. И. М.:Объединенная редакция МВД России, 2008 С.589-590.

¹²⁰ Там же. С. 69.; Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. 1. Wrzesień 1939 – czerwiec 1941. Вказ.праця. S.252.

¹²¹ Припускається, що Григорій Пушкар із заслання не повернувся. Влітку 1949 року він востаннє виходив на зв'язок – надсилаючи листи своєму племінну Олегу в табір для військовополонених в Києві. Сам Григорій перебував в Казахстані. Див.: Пушкар О. Лагерний триптих. Варшава: Український архів, 1994. С.202.

¹²² Спогад Мирослава Омеляна // там же. С.66

заступником Михайла Стеха, проте їхні прізвища були закреслені в списку, а Стеха Андрія взагалі згодом депортували. На їхнє місце вписали Михайла Трушника та Теодора Джужамана відповідно¹²³. Постановою 5 лютого 1940 р. склад сільської ради був знову змінений, її секретарем назначений Потошов (особа більше не фігурує в джерелі), крім того затверджені склад ради, куди включили також далеких від попередніх культурних та політичних структур осіб¹²⁴. Вибори місцевих органів влади загалом мали недемократичний характер, зазвичай кандидатів оголошували на загальних зборах і «під оплески» затверджували. Як показує приклад сусіднього Угнева: на перших етапах становлення нової влади представників місцевих рад часто змінювали¹²⁵. Першим вибраним бургомістром міста став Парнес (ім'я не встановлене), етнічний єврей, який приєднався до комуністичного руху після студій у Франції. Проте він не пробув на посаді довгий час і покинув місто. В 1942 році, як подає Володимир Петришин, його вбили німці біля Станіслава. Наступником Парнеса став Іван Пиріжок – «місцевий міщанин». Йому вдалось пробути на посаді до початку німецької окупації. В 1944 році його ліквідував один із загонів УПА¹²⁶. Це свідчить про спробу витворити нову лояльну до радянської влади спільноту в селі.

Численні директиви були спрямовані і на перевиховання нових громадян. Голова Рава-Руського району Панченко (імені не вдалось знайти – М.Г.) вимагав очистити школи від колишніх польських вчителів, організувати перегляди пропагандистських фільмів та забезпечити школи

¹²³ ДАЛО. Ф.-Р.-221 (Виконком Львівської Обласної Ради депутатів трудящих), оп.1, сп. 25. Арк. 121.

¹²⁴ ДАЛО. Ф.Р.-221(Виконком Львівської Обласної Ради депутатів трудящих), оп. 2, Спр. 65. Арк.200

¹²⁵ Петришин В. *Під Польщею, більшовиками та німцями*. с.195.

¹²⁶ Петришин В. *Угнівські громадські установи / Угнів та Угнівщина: історично-мемуарний збірник // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р. – С.318.*

відповідними підручниками¹²⁷. На роботу в шкільні установи призначати виключно за рекомендації НКВС¹²⁸. Разом із тим подається статистика писемності (щоправда районного рівня), яка дещо підважує рівень охоплення та ефективність діяльності попередніх просвітніх установ. Загалом нараховувалось 2089 неписьменних та 2184 малописьменних осіб¹²⁹. В самій Вербиці діяли дві школи із українською мовою викладання. Їх загалом відвідувало 277 осіб, в Раві-Руській існувала єврейська школа¹³⁰. Заходи влади мали утвердити нову радянську культури – «національну по формі і соціалістичну за змістом». Передбачалось проведення читання вголос газет, журналів та літератури (Конституції та документів із державного устрою), організація гуртків самодіяльності¹³¹. Реакція на ці події була різною, деякі заходи викликали зацікавлення та навіть захоплення – виступ групи із трембітами, та проголошення возз'єднання земель¹³², інші викликали невдоволення та насмішки – розповіді політруків про обов'язки колгоспу¹³³. Невдоволення мали викликати й економічні нововведення: націоналізація всіх підприємств (в тому числі торгових), взяття на облік господарств, встановлення натуральної плати за переробку олійних та зернових культур, здача контингенту – «продподаток» (збіжжя, молоко та м'ясо)¹³⁴.

Бажаючи уникнути репресій чи мобілізації до армії багато людей пов'язаних з націоналістичною діяльністю переселились до Генерал

¹²⁷ ДАЛО. – Ф.Р.-221, оп. – 1, Спр. 83. Арк.26-27

¹²⁸ Там же Арк.57

¹²⁹ Там же. Арк.88

¹³⁰ ДАЛО. – Ф.Р.-221, оп. – 1, Спр. 207. Арк.26

¹³¹ Там же. Арк.398-400.

¹³² Розповідь Ярмоли (Рудик) Марії 1936 р. На разі зберігається у автора

¹³³ Левко П. Вказ. прац. С.11-12.

¹³⁴ ДАЛО. Ф.Р.-332, оп.- 1, сп. – 25. Арк. 3; Петришин В. Під Польщею, більшовиками та німцями. С.196

Губернаторства¹³⁵. Частина з них згодом приєдналась до батальйону «Нахтігаль» (Дмитро Зрада та Михайло Солодуха¹³⁶). Ця інформація перегукується із повідомленням наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова. В ній він характеризує діяльність декількох націоналістів в Рава-Руському районі – вони зокрема закликали місцеве населення переходити кордон та приєднувати до «українських легіонів», в чому досягли певного успіху – більше 40 осіб (молоді) перейшло «до німців»¹³⁷, в іншому місті в спецповідомленні НКВС згадують заклики ОУН до бойкотування виборів 22 березня 1941 р.¹³⁸. Поряд із українським націоналістичним підпіллям нелегально кордон перетинали також учасники підпілля польського. Так, 10 січня 1940 р. зі Львова до Варшави через Раву-Руську вдало добрався кур'єр Мечислав Комарські «Мак». Окрім інформації, польське підпілля намагалось забезпечити львівський відділ фінансами. В подальшому траплялись невдалі спроби налагодити зв'язок: під час затримання польських конспіраторів із німецької зони окупації в січні 1940 р. радянські прикордонники виявили в них 250 тис. злотих)¹³⁹. Нелегальний перетин кордону згодом значно ускладнився відповідними діями прикордонних частин. Зимою 1939-1940 рр. радянська влада розпочала укріплення кордону: збудовано засіки з колючих дротів, встановлено вежі із кулеметами, кордон перед дротами заорано (це унеможлилювали перехід непомітно)¹⁴⁰.

¹³⁵ Спогад Мирослава Омеляна // там же. с.66; факт втечі багатьох діячів націоналістичного спрямування до німецької зони окупації фігурує і в польських звітах, напр.: *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. 1. Wrzesień 1939 – czerwiec*. Вказ праця. S. 70.

¹³⁶ Левко П. Вказ. праця. С.51

¹³⁷ *Радянські органи державної безпеки у 1939-червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / упор. Даниленко В., Кокін С., К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія». с. 254.*

¹³⁸ Так само., с. 1124.

¹³⁹ Wnuk R. „*Za pierwszego sowieta*”. *Polska konspiracja na Kresach Wscodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 - czerwiec 1941)*. Warszawa: IPN, 2007. s. 69.

¹⁴⁰ Петришин В. *Під Польщею, більшовиками та німцями...* с.195

В 1940 році більшовики провели мобілізацію до війська¹⁴¹. Можна зробити припущення, що набір до радянського війська не викликав захоплення в місцевих жителів, проте ані точної кількості мобілізованих, ані яких не будь джерел на разі знайти не вдалось. На тематичних сайтах щоправда можна знайти деяку інформацію стосовно змобілізованих вербичан. Цікаво виглядає доля Біди Івана Степановича (1918 р.н.): змобілізований в 1940 р. він завершив Другу світову війну в якості старшого сержанта 30-го. Гвардійського бомбардувального авіаційного полку¹⁴². В окупаційній пресі також знаходяться відомості стосовно Коламая Михайла та Козія Дмитра. Перебуваючи в радянській армії вони потрапили в німецький полон¹⁴³.

Зважаючи на прикордонний статус села в ньому був розміщений чисельний військовий гарнізон, а до багатьох хат підселили офіцерів. На території реорганізованого Рава-Руського району розмістилась 41-а Перекопська Червонопрапорна стрілецька дивізія (першого формування) 6-го стрілецького корпусу 6-ї армії Українського фронту (пізніше Київський особливий військовий округ) та 91-й Рава-Руський прикордонний загін Управління ПВ НКВС Київського округу. Дивізія складалась переважно з вихідців східноукраїнських земель: шахтарів і металургів Криворізького та Нікопольського басейнів, колгоспників Дніпропетровської області. За спомином Петра Левка, в їхній хаті, починаючи з осені 1939 року проживало 5 офіцерів: 4 українців і 1 росіянин. Окремо гарнізон розміщувався в колишньому фільварку¹⁴⁴. Навесні розпочалось будівництво військової інфраструктури: казарм, житлових приміщень та складів. Присутність

¹⁴¹ Там само. с. 196

¹⁴² Бида Иван Степанович, дані сайту: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_kartoteka1112284381/ (23.12.2018).

¹⁴³ *Оголошення від Головної Управи УНО*. Український вісник. Берлін, 1941. 26 жовтня

¹⁴⁴ Так само. С. 12.; *Поле боя-Львовский выстун. Июнь 1941-го*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niemirow41.narod.ru/41_sd/41_cd.html (23.12.2018).

військових у селі зменшилась¹⁴⁵. Утворений на базі 19-го Олевського прикордонного загону Рава-Руський прикордонний загін приступив до виконання обов'язків 15 жовтня 1939 року. Загальна протяжність відповідної ділянки кордону скрадала 172 км. (від м. Олешичі до с. Пархач (нині Межириччя). Загін складався з 4 комендатур. У Вербиці розміщувались прикордонники 2-ої комендатури з дислокацією в Угнові¹⁴⁶.

Жителів села також залучали до будівництва оборонних укріплень – «лінії Молотова». Оборону мережу радянська влада розпочала будувати навесні 1940 року. Роботи велись поспіхом. Весною того ж року 41-у стрілову дивізію проінспектував Народний Комісар оборони Тимошенко С., дивізії дана позитивна оцінка¹⁴⁷. «Лінію Молотова» на цій території представляв Рава-Руський Укріплений Район №6. Система довготривалих вогневих споруд, підсилена окремими кулеметними батальйонами, будувалась із завданням унеможливити прорив армії противника. Всього на даній ділянці планувалось звести 248 бункерів, проте станом на 7 червня 1941 р. в бойовій готовності перебувала 91 споруда¹⁴⁸. Згідно з наявних карт можна сказати, що території довкола сіл Вербиця, Махнув та міста Угнів були несприятливими для оборонних укріплень (дивись додаток 1). Припускаю, що логіка будівництва полягала в будівництві укріплень за р. Солокія. Це зробило данні населенні пункти «легкою здобиччю» 22 червня. З інформації про дислокацію радянських військ, яку подає офіційне джерело, в переддень війни у Вербиці знаходився лише підрозділ розвідки: 106

¹⁴⁵ Еремін Н. Первые дни боев на Рава-Русском направлении (Воспоминания бывшего начальника штаба 41-й стрелковой дивизии) // Военно-исторический журнал. №4. М.: МО СРСР, 1959, с. 62.

¹⁴⁶ Пограничные войска СССР. 1939 — июнь 1941. М.:Наука, 1980, с.280.

¹⁴⁷ Еремін Н. Первые дни боев на Рава-Русском направлении (Воспоминания бывшего начальника штаба 41-й стрелковой дивизии)... С.62-63.

¹⁴⁸ Коваль М. Рава-Руський укріплений район // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Вип. 1. № 3. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014, С.122-123.

окремий розвідувальний батальйон 41-ї дивізії¹⁴⁹. Будівництво протитанкових окопів, тренування військ в полігонах викликали атмосферу наближення війни. Ці чутки підсилювались, як і численними маневрами німецької армії на кордоні, так і плітками, що незважаючи на контроль на кордоні проникали до СРСР¹⁵⁰.

2.4. Встановлення німецького окупаційного режиму

22 червня 1941 р. нацистка Німеччина, разом зі своїми союзниками, напали на СРСР. За два дні до цього, зважаючи на дані розвідки, командир прикордонного загону майор Яків Малий та генерал-майор дивізії Георгій Мікушев привели свої частини в бойову готовність¹⁵¹. Подальші бої на пограниччі Рава-Руського району згодом ввійшли в героїчний наратив радянської історіографії. Локальний успіх оборони Укріпленого району №6 був значно перебільшений і став частиною міфу про контратаку 41 дивізії та навіть перехід кордону й тимчасового заняття прикордонної території Генерального Губернаторства¹⁵². Пам'ять й досвід про цей період війни в місцевих жителів є фрагментованою. Як уже було згадано, важливим моментом була наявність оборонних редутів. Так, Петро Левко, у своїй розповіді обмежився згадкою про швидку втечу солдат й офіцерів з села¹⁵³, натомість мешканець Тенетиськ Євген Пилипович описував зруйнування частини будинків у своєму селі внаслідок боїв: «укріплення і доти стали справжнім нещастям для місцевого населення, оскільки ... розгорнулись жорстокі бої»¹⁵⁴. Окремі гарнізони продовжували чинити опір до кінця

¹⁴⁹ *Поле боя - Львовский выступ. Июнь 1941-го...*(23.12.2018)

¹⁵⁰ Еремин Н. *Первые дни боев на Рава-Русском направлении...* С.62-63.

¹⁵¹ Коваль М. *Рава-Руський укріплений район...* С.123.

¹⁵² Исаев А. *22 июня 41-го. Первая иллюстрированная энциклопедия.* М.: Яуза, 2018, С.99.

¹⁵³ П.Левко С.13-14.

¹⁵⁴ *Депортації. Західні землі України кінця 30-х. – початку 50-х. рр. Документи, матеріали, спогади У трьох томах. Т.3. 1939-1945 рр.* / ред. Ю. Сливка. Львів: Інститут Українознавства НАНУ. 2002, С.298.

червня, проте невдовзі відступили разом з армією чи були знищені (див. Додаток №1).

Напад на СРСР Третього Рейху дав надію місцевим жителям на покращення становища. Разом із німецькими солдатами повернулася частина націоналістів ОУН бандерівського спрямування. Проголошення Української Держави 30 червня у Львові та формування уряду Ярослава Стецька схвально сприйнялось місцевими. Як подає у своєму звіті тереновий провідник «Супрун» (справжнє ім'я невідоме) 7 липня їхня похідна група ОУН прибула до Вербиці де провела святкування «Української Державності»¹⁵⁵. Того самого дня «святкування» провели і в Угневі та ряду інших сіл. Аналізуючи його можна сказати про добру організацію цього заходу. Наприклад, агітатори використовували церковні приміщення, що мали стати контрастом на тлі попереднього панування атеїстичних рад¹⁵⁶. Пропагандисти наголошували на підтримці митрополитом Андреем Шептицьким проголошеної Української Держави¹⁵⁷. Прихід похідних груп ОУН(б) означав посилення влади їхньої організації в регіоні. Мітинг 7 липня в Угневі провів уродженець с. Карів, відомий діяч «Просвіти» та бандерівського крила ОУН Микола Дужий, а Олег Пушкар згадує про перехід до групи бандерівців свого знайомого Кубанія (ім'я не встановлене), який раніше агітував Олега приєднатись до мельниківців: «Коли в 1941 р. вибухнула німецько-советська війна, в ... Криниці біля магістрату відбувся мітинг. Проводив пан Навроцький ... коли всі замовкли з балкону відозвався ще один оклик: «Хай живе вождь українських націоналістів Степан Бандера! Слава! Слава! Слава!» ... до того часу таких окликів не бувало. Це крикнув не хто інший, як Кубаній...»¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Сергійчук В. Український здвиг. Закерзоння. 1939-1947. К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. С.181-182

¹⁵⁶ Петришин В. *Під Польщею, більшовиками та німцями.* с.196-197.

¹⁵⁷ Гук І. *Село над Солокією.* Варшава: Український архів, 1996. с.69.

¹⁵⁸ Пушкар О. *Латерний триптих.* с.165

В липні місцевий провід ОУН(б) організував захід (здвиг) для навколишніх сіл з Рава-Руського регіону. Демонстрація передбачала співання пісень й ходу з транспарантами, проте захід зупинили арештами німці¹⁵⁹. На протигагу несанкціонованим з боку німецької влади заходам ОУН(б) нацисти намагалась запровадити власні комемораційні практики в регіоні. Прикладом може слугувати вшановування пам'яті жертв НКВС. В червні 1943 р. Українським Освітнім Товариством в селах доручили провести панахиди. До дійства активно залучали парохів, які читали спеціальні проповіді, та родичів загиблих. Акція супроводжувалась прибиранням могил та покладанням вінків¹⁶⁰.

На згадку про проголошення державності в центрі села створили своєрідний пам'ятник-насип. Подібний до могили-кургану з хрестом та тризубцем на верху¹⁶¹ він нав'язувався до іншої давнішої традиції – хрестів на скасування панщини. На разі невідомо хто започаткував традицію символічних насипів, проте ця практика набула значного поширення в регіоні. Таку меморіал спорудили наприклад у Тенитиськах в жовтні 1941 р. З залізним хрестом, неподалік від хреста «по знесенню панщини». Насипи освячував місцевий парох¹⁶². В 1942 р. в с. Корні на роздоріжжі насипано «велику могилу з дубовим хрестом на пам'ять про Героїв України»¹⁶³. Традицію насипу можна потрактувати як важливий перелом в сільському житті. Перший хрест означав визволення селян з панщини, другий встановлений по зникненню польських осадників. Разом з тим він

¹⁵⁹ Спогад Ярослава Зарічного // Гук Б. *Про пам'ятна книга «1947»*, Варшава: Тирса, 1997. С.294.

¹⁶⁰ *В роковини з дня масакри. До всіх Українських Освітніх Товариств Галичини та Надсяння*. Воля Покуття. Львів, 1943. 27 червня.

¹⁶¹ Szelągowski W. *Kryptonim "Bastion"*. Warszawa: MON, 1968. s.124.

¹⁶² Гук І. *Село над Солокією...*с.83-84.

¹⁶³ Спогад Ярослава Зарічного...с. 292.

символізував війну, й був своєрідною могилою «невідомого солдата», а разом з тим символом національного єднання сіл.

Згадки про війну в початковий період доволі типові – німецькі солдати охоче торгували, роздавали шоколад дітям¹⁶⁴. Нова ситуація означала відновлення діяльності довоєнних структур, та навіть більше – «повернення до колишніх нормальних часів»¹⁶⁵. Позитивному ставленню до німецької окупаційної влади сприяло офіційні заяви Генерального Губернатора Ганса Франка. Відвідавши у серпні Львів він назвав себе «другом українського народу» та пізніше у «Прокламації до населення Галичини» оголосив право приватної власності, свободи культурного розвитку та релігії. Це доповнювалось коментатором офіційної газети «Українське Слово»: «національно-культурне життя не переслідуватиметься і отримає підтримку зі сторони німецького державного правління»¹⁶⁶. Разом з тим відомими є випадки розстрілів німцями тих, хто співпрацював із більшовиками. В сусідньому містечку Угневі згідно з такими звинуваченням німці розстріляли 12 осіб («християн та євреїв»)¹⁶⁷.

Водночас, прихід німецької влади спричинив нову хвилю насильства. Доти нечисленні групи поляків та євреїв після 1941 року остаточно зникають із села. Колишнє майно польських землевласників (палац, фільварок, млин) перебрала на себе нова адміністрація – створено лігеншафт (господарство). Наступний рік (особливо весна) приніс загрозу голоду до навколишніх сіл: свідки жалілись на збільшення контингенту (збіжжя, сіно, худоба, домашня птиця, молоко), конфіскацію жорн та худоби. За здачу контингенту щоправда селяни отримували шкіру, одяг та горілку. В

¹⁶⁴ Розповідь Ярмоли (Рудик) Марії 1936 р. На разі зберігається у автора

¹⁶⁵ Левко П. Вказ. праця. .. с.14.

¹⁶⁶ Українське Слово, 1941 р., 5 серпня, Конюхов С. Організаційна та військово-політична діяльність ОУН на території Равської округи (1939–1945 рр.)... с. 105.

¹⁶⁷ Петришин В. Під Польщею, більшовиками та німцями... с. 196.

бідніших родин закінчувалось зерно, негативно позначився також вивід молоді до Рейху¹⁶⁸.

Окрім офіційних податків німецька адміністрація спільно з Українським Центральним Комітетом проводила різноманітні збірки для потреб армії. Так, з 5 по 20 лютого 1942 р. для потреб фронту організували збір зимового одягу. Загалом дистрикт зібрав 85125 штук одягу, з них Рава-Руський округ виділив 2089 штук (хутро, кожухи та інші види)¹⁶⁹.

Згідно із споминів, окрім Ромерів та передвоєних польських сімей, на селі більше поляків не було, проте статистичні дані розповідають про аж 45 поляків та ще 10 латинників на початку війни, тому поки невідомою є доля і особи інших поляків. Згідно німецьких звітів, складених у жовтні-листопаді 1941 року у Вербиці нараховувалось 1910 українців та 25 поляків¹⁷⁰. Зазвичай, в українських джерелах поляками називають власників фільварків – родину Ромерів, «їхніх службовців, поліцію та вчителів».

В джерелах пригадується про виселення радянською владою ще протягом 1939-40 років сімей «гайових», які могли бути працівниками двору, до польського народу відносився місцевий «жандарм» Рахловський, котрий правдоподібно після вересня 1939 року теж покинув село.

Проблема знищення єврейського населення, а особливо залучення до цього процесу місцевих відділів поліції залишається нез'ясованою. Відповідно до расової політики для нацисти створили в Угневі юденрат та поліцію, а з 1942 розпочали переселення всіх євреїв регіону до гетта в Раві Руській¹⁷¹. Частина вербичан приєдналась до нових поліцейській структур. Іван Гіль до 1944 працював у відділі поліції, згодом приєднався до УПА, де

¹⁶⁸ Спогад Ярослава Зарічного Вказ. праця.С.296.; Петришин В. Під Польщею, більшовиками та німцями. с.198.

¹⁶⁹ Вислід збірки зимового одягу для німецької армії / Львівські вісті. Щоденник для дистрикту Галичини, Львів, 1942, 10 березня

¹⁷⁰ ДАЛО. Ф.Р.-35, оп.- 9, сп. – 43. Арк. 20

¹⁷¹ Петришин В. Під Польщею, більшовиками та німцями. с.198

керував чотою у відділі Івана Шиманського «Шума», мав псевдо «Гонта»¹⁷², в поліції працювали також Йосафат Тимчина та Михайло Прокоп¹⁷³. Важливим зауваженням є те, що основою для нової поліції ставали попередні спортивні організації. Про перехід до німецької поліції активу «Січі» (яка мала численну мережу в сільській місцевості) свідчить звіт польського підпілля станом на 15 листопада 1941 року¹⁷⁴. Ця інформація підтверджується також списками української поліції Львова. В них у графі «попередня служба» у багатьох поліцейських вказані такі спортивні організації як «Січ», «Луг» та «Сокіл» із зазначеним часом перебування та званням¹⁷⁵.

Доповнюючи думку попереднього розділу, можна сказати, що євреї залишились «невидимими» для українських єго-документів і в часи Голокосту. Поки єдиним цікавим свідченням є згадка Ярмоли М. про допомогу її родини одній місцевій єврейці – «...якась жінка ходить в нас по огороді там... аргуси рве ...я питаю, бабо, а хто ж то така, то не вербицька, вона по другому одіта, не так, як вербицькі, а баба, - боже!, та то ж Малка, то ж жидів вбивають!», після того родина вирішила нагодувати єврейку, проте їжу винесли в поле. Там вони довідались про долю вербицьких євреїв (тих, що тримали господарство недалеко від лісу) – Ярмола М. передає розмову

«– Малко, та якось сховайтесь...

– старших вже забили, а дітей забрали..

– ну а ти?

– нам тоже не можна, бо... чи то Бог казав, чи як... [не може пригадати - пауза] бо ми прокляті, бо на нас було сказано – кров на нас і на наших дітей. То прийшов той час і нам не можна ховатись.»

¹⁷² Спогад Мирослава Омеляна // там же. С.62.

¹⁷³ Стех Я. *Іван Тимчина – відданий патріот України. Наше Слово*. Варшава, 2012. 4 листопада.

¹⁷⁴ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. 2. Czerwiec 1941-kwiecień 1943. / red. T.

Pełczyński. Londyn: Figaro Press Ltg. 1973, Wydanie II, 1984. S. 140.

¹⁷⁵ ДАЛО. Ф.Р.-12, оп.- 1, сп. – 103. Арк. 32-33

Після подяки Малка зникла «і так ми її більше не бачили»¹⁷⁶.

Дана цитата напевне викривлена, оскільки малоімовірно, щоб єврейка вживала християнську символіку у висловах.

Згадку відносно польських жителів Вербиці мітить звіт УПА: протягом квітня 1944 року на території Равщини ліквідовано 358 поляків, в більшості місцевих. З них 3 були «місцевими» з Вербиці¹⁷⁷. Вбивства відбувались на фоні загострення польсько-українського протистояння в регіоні. На разі не встановлено, чи до вбивства у Вербиці причетний місцевий загін УПА чи приїжджий. Проте відповідальність, згідно документу, взяли на себе сотні «Галайди» Пелипа Дмитра «Ема» та «Пролом» Капала Івана «Бродяги». Це може засвідчити зміну у сприйнятті «польськості»: для членів ОУН це могла бути проста симпатія чи небажання приєднуватись до їхніх структур. Разом з тим, це перше застосування українськими повстанцями в Рава-Руському районі принципу колективної відповідальності по відношенню до поляків.

Окупаційна влада застосовувала примус та насильство і до місцевих селян: протягом 1941-44 років більше 50 осіб вивезено на примусові роботи, з них повернулось лише 12 осіб, 18 зникло безвісті, решта залишилась жити в імміграції. Зміна польсько-українського кордону спровокувала подальші проблеми для частини вербичан. Прикладом, може слугувати доля Теодора Палюшка. Його брат Палюшек Михайло таку історію: «...його зловили за німців і забрали на роботи до Німеччини. Він думав, що кордон залишився після війни той, що був в 1939 році, що наше село до України належить... Не знаючи про це, він подався як громадянин України. І його потім до Польщі не пустили. Руські (росіяни) взяли його до армії. Воював, Берлін

¹⁷⁶ Розповідь Ярмоли (Рудик) Марії 1936 р. На разі зберігається у автора

¹⁷⁷ *Літопис УПА. Том 13. Воснна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1943-1952.* Книга 2. / ред. В. Мороз, О. Вовк. Львів: «Літопис УПА». 2009, с. 258.

здобував»¹⁷⁸. Нащадки вербичан описуючи розповіді своїх батьків акцентували увагу на лояльному ставленні до їхніх батьків. Так, С. Ярмола описуючи побут свого батька пригадував, що йому вдалось записатись на технічні курси в Німеччині¹⁷⁹. Проте описуючи життя своєї тітки Ольги на роботах в німецького пана (на кухні та з дітьми) М. Ярмола наводить протилежну історію. Її тітка мала смугляві риси обличчя, через що була сприйнята за єврейку, їй загрожувало відправлення до табору, «непорозуміння» вдалось вирішити – в якості доказу вистачило листа від пароха про приналежність до греко-католицької церкви¹⁸⁰.

Дискусійним є мобілізація до дивізії СС Галичина. Із Вербиці 14 хлопців призвано до частини. В часі перебування в дивізії їх спіткала різна доля: 4 загинуло на фронті, 5 – після дезертирства загинуло в рядах УПА, 1 – страчений в Ряшеві. Частина воїнів потрапили в радянський полон після бою під Бродами. Серед полонених опинився зокрема підстаршина Григорій Гузій та племінник Григорія Пушкаря Олег Пушкар. Їх, разом з іншими полоненими (Олег повідомляє про «біля 40 українців») доправили до Табору для Військовополонених № 338 в таборове відділення № 5 біля с Задоньє в Сталіногорську (нині Новомосковск, Тульська область)¹⁸¹. Описуючи процес

¹⁷⁸ Пермські дзвони, №5. 1992 р. С.20.; Ankieta (0226) Paluszek Michał ur. 26.08.1930 Wierzbica, pow. Rawa Ruska [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://los.org.pl/index.php?glowna=projekt_UA_ankiety_szczegoly&Polaczenie=14284435462#ankieta_ukr

¹⁷⁹ Розповідь С.Ярмоли. 1951 р. На разі зберігається у автора

¹⁸⁰ Там же.

¹⁸¹ Пушкар О. Лагерний триптих. С. 131-132, 142.; Табір для військовополонених №338 та спеціальний табір №283 входили до спеціальної мережі таборів НКВД. Ціллю в'язнів було забезпечення робочою силою вугільних шахт. Данні табори входили до комплексу Управління підмосковських таборів № 283. Окрім військовополонених в даних таборах перебували також остарбайтери, колаборанти, в'язні німецьких таборів, мобілізоване населення з територій Райху, а також вільнонаймані. Див.: Клочков А. Н. Места репрессий в Сталиногорске 1930-1956 гг. // Туризм в Тульском крае: потенциал и перспективы: Материалы V областных краеведческих чтений, Новомосковск / редкол.: С. Г. Змеева и др. Тула: Гриф и К, 2014. С. 170-177.

вербування до дивізії, автор споминів П. Левко – стрілець дивізії, згодом ройовий в УПА оповідає, що лише 3 хлопців записались добровільно: Григорій Ярмола (колишній підстаршина Першої Світової Війни), Григорій Бусько та Григорій Коць. Інші зголосились під страхом польового суду: «агітацію в селі проводили працівники «Маслосоюзу» з Угнева Бас і Мельник»¹⁸². Тезу примусовості мобілізації підтверджує й згадка про спеціальний відділ СС, який прибув до Рави-Руської з цілю примусової мобілізації до дивізії¹⁸³. Згадані особи в часи міжвоєнної Польщі приймали участь в місцевому кооперативному русі. В. Бас представляв філію Краєвого Товариства «Сільський Господар», а В. Мельник очолював угнівський Повітовий Союз Кооперативів¹⁸⁴.

2.5. **Формування націоналістичного підпілля у Вербиці та околицях**

За часів німецької окупації в селі розгорнула свою діяльність ОУН. Після арешту уряду Української Держави ОУН(б) перейшла на нелегальний статус. Водночас українські націоналісти намагались залучити свій актив до німецьких органів влади. Таким чином оунівці отримували офіційний статус в якості чиновників чи підприємців. Приміром може слугувати діяльність Олекси Снігура. Йому, осінню 1941 року, вдалось зареєструвати у Рави-Руській книгарню «Наше слово». Закупивши літературу у львівській «Просвіті» О. Снігур поширював її серед членів «кущів», яких на той час нараховувалось близько 20 в околицях¹⁸⁵.

В 1941 році самобороний куш організує Гриць Омелян (в'язень Бригідки та член ОУН), згодом його місце займає інший вербичанин Микола

¹⁸² Левко П. Так само., С.50

¹⁸³ *Літопис УПА. Том 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1943-1952. Книга 2...* с.262.

¹⁸⁴ Свято Просвіти в Угневі / Діло, Львів, 1938, 7 серпня.

¹⁸⁵ Ідзьо В. *Господарська діяльність ОУН за свідченнями Окружного провідника господарики: Жовківського, Рава-Руського та Любачівського районів Олекси Снігура-Дмитра Богуша.* Львів, 2015. С.4-5.

Хийжий (теж член ОУН). Збройний відділ охоплював крім Вербиці ще сусідні села Махнів та Корнів. На цьому етапі, однак, сформувати постійний відділ вочевидь не вдалось. Вже пізніше, в 1944 році, Самообороний Кущовий Відділ (далі СКВ) у Вербиці створюється заново.

Проте, починаючи з 1944 р. стан речей почав зазнавати змін. Німецька економіка потребувала дедалі більше ресурсів для ведення війни, що призводило до збільшення податку та примусової трудової мобілізації. Разом з тим знизився контроль німців над віддаленими місцевостями.

Враховуючи загрози з боку радянських чи польських партизан та потребу захистити північні райони Равщини від можливого прориву поляків на Львів ОУН вирішує скерувати на північні території Львівщини ряд сотень УПА.

На той час, окремі боївки ОУН та загони СКВ вже були структуровані спочатку в якості Української Національної Самооборони (далі УНС), а згодом в Воєнній Окрузі-2 «Буг» (далі ВО-2 «Буг») Оперативної Групи УПА-Захід. В Рава-Руській окрузі в той час діяли дві сотні. Серед них сотня «Галайди» Тараса Онишкевича та сотня «Месники» Івана Шпонтака «Залізняка». Ці сотні наприкінці березня 1944 р. були підкріплені ще трьома загонами УПА: курінь Олексія Громадюка із УПА-Півночі, на початку червня сотня «Садок» Степана Савчука з УПА-Південь та на початку квітня сотня «Сіроманці» Дмитра Карпенка «Яструба»¹⁸⁶. Остання сотня потрапила до історіографічних дискусій. Її звинувачують у етнічних чистках супроти польського населення. Зокрема, Гжегож Мотика присвячує даній сотні цілий підрозділ: «Мікроісторія: рейд сотні «Сіроманці». В ньому автор звинувачує

¹⁸⁶ Мороз В. *Діяльність сотні "Сіроманці" у Львівській воєнній окрузі "Буг" (весна–осінь 1944 р.)* // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 22. Львів, 2012. с. 319.

сотню в нападах та знищені таких польських сіл, як-от Ганачів, Гута Пеняцька та ряді інших¹⁸⁷.

10 червня 1944 р. сотня «Сіроманці» прибула до села Карів. Тут Дмитро Карпенко зв'язався із шефом штабу ВО-2 «Буг» Мирославом Онишкевичем. Того ж дня, сотня вступила у великий бій з німецькими частинами біля Угнова та Карова. Німці прагнули ліквідувати базу повстанців на фільварку Вандзін та помститись за напад сотні «Галайди» на Рава-Руську попереднього дня. В результаті нападу німці знищили фільварок, а загони УПА із втратами відступили¹⁸⁸. Перегрупувавшись, сотня Дмитра «Яструба» розквартирувалась 13 травня у Вербиці¹⁸⁹. В селі вона пробула до 19 травня, звідки попрямувала до села Верхата. Можливо саме сотня «Сіроманці» була причетна до смерті 3 місцевих поляків у Вербиці, про яких йшла мова вище, проте доказів цьому немає. Вочевидь, прибуття нових немісцевих загонів УПА значно загострили польсько-українське протистояння та взаємодію окупаційної адміністрації з місцевим населенням.

Діяльність сотні «Сіроманці» та інших загонів ВО-2 «Буг» не обмежились лише нападами на німецькі загони, вони скерували свої удари також супроти польського та радянського підпілля. В результаті справжньої партизанської війни сформувався «фронт» протяжністю в 100 км. від Угнова до Набріжя. Такий стан речей протривав до приходу Червоної Армії¹⁹⁰. Вербиця в даному конфлікті опинилась в українському тилу, тому нападів АК чи інших польських партизан на село не зафіксовано.

¹⁸⁷ Мотика Г. *Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр.* с. 152-155.

¹⁸⁸ Так само, с. 321-324.

¹⁸⁹ *Літопис УПА. Том 12. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943-1952.* / ред. В. Мороз, О. Вовк. Львів: «Літопис УПА». 2009, с. 485.

¹⁹⁰ Мотика Г. *Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр.* с.186.

В червні 1944 р. Провід ОУН на Львівщині готуючись до радянської окупації посилив заходи конспірації, та наказав змобілізувати молодь до повноцінної участі в ОУН. На той час Равську округу ОУН очолювали окружний провідник «Гордій» (особа не встановлена) та організаційно-мобілізаційний референт Михайло Грицина «Чайчук». За декілька місяців до цього, в березні того ж року, в УПА перейшли поліцейські загони Равщини та Любачівщини. Очолив перехід комендант поліції в Раві-Руській Іван Шпонтан «Залізник»¹⁹¹. Активізації підпілля у Вербиці, як і в інших селах регіону сприяла окупаційна політика. Мобілізація на примусові роботи та до дивізії «Галичина», збільшення податків підштовхнули українську молодь в руки ОУН та УПА.

Окрім дезертирів з «української поліції» загони ОУН, УПА та СКВ поповнювались дезертирами із дивізії СС «Галичина». У своїх спогадах Михайло Назар пригадує 6 «дивізійників», які згодом загинули в УПА, ними були: Григорій Козак, Дмитро Мисько, Володимир Омелян, Михайло Смик, Григорій Солодуха та Йосафат Тимчина¹⁹². Петро Левко детально описує свою втечу з дивізії біля Лопатина та подальший шлях до Вербиці. На дезертирство Петра вплинула як деморалізуюча ситуація на фронті – його частина зазнала великих втрат і відступала – так і інтенція самого перебування в дивізії: «ми ... нав'язали контакт з УПА ... вірили, що колись перейдемо на її сторону. Провід чомусь вважав, що ще заскоро... хотів, щоб ми набули бойового досвіду»¹⁹³. Подібним чином своє перебування в дивізії описував й Олег Пушкар: «це ж була остаточно мета кожного з нас – здобути вишкіл і зброю та служити в рідних відділах рідній землі»¹⁹⁴. Перед

¹⁹¹ Левкович В. *Сторінки з пережитого комбатантом УПА / Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини / ред. Потічний П., В'ятрович В.* Торонто-Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2003. С.33, 37.

¹⁹² Спогад Михайла Назара С.43-44.

¹⁹³ Левко П. Вказ. праця С. 52.

¹⁹⁴ Пушкар О. Вказ. Прац. С.24

втечею він спробував намовити свого односільчанина Івана Коця приєднатись до нього, проте той відмовився: «боявся, що німці можуть помститись на його родині». Невдовзі після втечі Левко зустрічає «двох своїх товаришів» Василя Чопа (уродженець Волинця Комарового) та Йосипа Денесюка (з села Переспи). Разом вони добравшись до найближчого села де опиняються разом із трьома сотнями дезертирів. Опісля наради група солдат вирішила пробиратись до Рави-Руської¹⁹⁵. В червні Михайло прибув до села Карів де зустрівшись із односільчанином Василем Стехом вони спільно перебрались до Вербиці. Після повернення Левко починає налагоджувати контакти з місцевою гілкою ОУН і невдовзі дізнається про перебування в карівських лісах сотні «Ема»¹⁹⁶.

Весною 1944 р., ще за часів німецької окупації, на території Равщини Онишкевич Тарас «Галайда»¹⁹⁷ утворює загін УПА. Після його смерті біля с. Острів 31 березня загін очолює Пелип Дмитро «Ем», «Євшан» (уродженець с. Голе Равське, служив в батальйоні «Нахтігаль»). Влітку 1944 року його назначають командиром Тактичного Відтинку Сокальсько-Равської округи. В пам'ять про Онишкевича Тараса сотні його відділу отримують назви «Галайда I» - сотенний «Перемога» Василяшко Василь (ур. с. Завишинець), та «Галайда II» - сотенний «Куліш» Григорій Шклянка¹⁹⁸. Саме в цей час відбулась зустріч із Дмитром Пелипом групи вербичан. Разом з Петром Левком, Дмитром Зрадою «Очерет» «Роман» (районний військовик) та «ще кількома хлопцями» на перемовинах вирішено створити СКВ на власних теренах. У Вербиці та Корні, після повернення з перемовин, за словами П. Левка, їм вдалось зібрати 80 «добре озброєних бойовиків» та провести вишколи¹⁹⁹.

¹⁹⁵ Левко П. Вказ. прац. С.53-54.

¹⁹⁶ Там же. С.57-58.

¹⁹⁷ Уродженець Угнова. Брат Онишкевича Мирослава.

¹⁹⁸ Левкович В. *Сторінки з пережитого комбатантом УПА...* с. 62-63.

¹⁹⁹ Левко П. Вказ. прац... с.58.

Внаслідок Другої світової війни та її трагічних наслідків село було знищене: польський маєток полишений власниками, частина польського населення вбита під час сутичок з УПА або ж втекла, єврейське населення правдоподібно знищене в концтаборі Белжець. Нелегка доля спіткала й українське населення – перші депортації відбулись до Сибіру після включення Вербиці до УРСР, далі втрати в результаті сутичок між військовими Червоної Армії та Війська Польського та повстанських загонів і врешті депортації в 1944-1945 роках цивільного населення до УРСР, а також на північ Польщі в результаті акції «Вісла» в 1947 році.

Розділ 3. Повернення польської влади: від спротиву УПА до Операції «Вісла»

3.1. Мобілізація до Червоної армії

Навесні 1944 р. територія Рава-Руського району та Томашівського повіту була звільнена радянською армією. Згідно домовленостей про кордон між СРСР та Польщею цілий ряд населених пунктів були передані Польщі. Проте радянські війська розпочали мобілізацію користуючись картами зразка 1939 р., а отже формально у військах СРСР опинились жителі Польщі. Згодом, під час виселень це стане додатковою проблемою для жителів. У Вербиці мобілізовано 84 чоловік, з них 24 загинув на війні²⁰⁰. Ця цифра базується на споминах і можливо є неточною. Ми можемо назвати частину мобілізованих та загиблих вербичан користуючись відкритими базами даних. Згідно інформації сайту «Меморіал» в 1944-1945 р. в рядах Червоної армії загинули: Ярмола Григорій (загинув 23 грудня 1944 р., в боях біля Латвійської РСР), Назар Дмитро (загинув 24 грудня 1944р, Латвійська РСР) та Хейжин Микола (зник безвісті 23 грудня 1944 р., Латвійська РСР, вижив згодом приєднався до УПА)²⁰¹. Окрім цього важливою є інформація сайту «Память народа» де вказані червоноармійці Другої світової війни. Серед них ми знаходимо: Охріна Михайла (нагороджений Орденом Вітчизняної війни II ступеня), Назара Григорія (Орден Вітчизняної війни II ст.), Бузько Йосафат (Орден Вітчизняної війни II ст.), Палюшок Трофим (Орден Вітчизняної війни II ст.), Сохань Костянтин (Орден Вітчизняної війни II ст.), Ващишин Микола (Орден Вітчизняної війни II ст.), Притула Юрій (Орден Вітчизняної війни II ст.), Ярмола Федір (без відзнак), окрім того дублюється інформація попереднього сайту²⁰². У споминах та періодичних виданням можна знайти додаткову інформацію стосовно ще ряду вербичан. Серед них:

²⁰⁰ Спогад Михайла Назара С.43.

²⁰¹ Дані сайту «Меморіал»: <https://obd-memorial.ru>

²⁰² Дані сайту «Память народа» : <https://pamyat-naroda.ru/>

Прокіп Коць (загинув 10 лютого 1945 р., Познань), Луць Притула²⁰³. При підрахунку не були враховані ті вербичани, що служили у війську ще з часів мобілізації 1940-1941 рр. Мобілізація носила примусовий характер. Сім'ям чоловіків які ухилялись з'явитись до мобілізаційних пунктів погрожували депортаціями: «Хто не піде – родина опиниться в Сибірі». Проте багато хто ухилявся йти на фронт: «майже всі мужики поховалися по лісах, або там служили в повстанських сотнях»²⁰⁴. Починаючи з цього моменту населення сіл отримало додаткову причину допомагати УПА – ліси стали порятунком від небажаних мобілізацій, виселень чи грабунків з боку радянських та польських військових.

3.2. Переселенська акція до УРСР

Підписання в липні між Польським комітетом національного визволення та СРСР договору про порозуміння та облаштування кордонів означало, що Вербиця, як і навколишні населені пункти регіону відійшла до Польщі. ОУН з самого початку негативно поставилась як до приєднання частини земель до Польщі, так і до початку переселенської акції. У своїх відозвах, апелюючи до «етнографічних та історично-правових принципів», оунівці закликали місцеве населення до боротьби: «...ні на крок не поступайтеся землі ваших предків!»²⁰⁵.

В рамках будування мононаціональних держав та з метою усунення майбутніх конфліктів було вирішено здійснити репатріацію: українське населення мало переїхати до УРСР, а до Польщі польське населення. В теорії це мав бути мирний обмін населенням на основі добровільності. Проте на практиці цей процес набрав характер примусових виселень – депортації. На конференції, присвяченій проблемі виселень, 24 липня 1945 р. українській делегації дали зрозуміти, виселення будуть неминучі, а отже

²⁰³ Присташ Я. *Могили наших солдатів...*

²⁰⁴ Спогад Ярослава Зарічного... С.297

²⁰⁵ *Торгують українською землею.* За Українську Державу. ОУН, 1944. 1 грудня.

добровільність ставала умовною²⁰⁶. Анна Кертичак описує примусовий характер переселень: «люди тікають у Верхратські ліси, частина купувала метрики в ксьондза в Угнові. Виїхали ті, хто не встиг втекти»²⁰⁷.

На перших порах, українські війти й солтиси в Томашівському повіті намагались офіційними заходами зупинити виселення. На зібрані 5 серпня 1956 р. вони відкрито виступили проти переселень. Представники української влади, почасти не без допомоги поляків, видавала фальшиві свідоцтва та переховували українців²⁰⁸.

Перші тижні акції в Томашівському повіті не принесли великих плодів. Це можна слабким контролем з боку Польщі південних теренів повіту. До багатьох сіл взагалі не було доступу. У гміні Любича Королівська, до якої ввійшла Вербиця, тільки в першій половині грудня 1944 р. було вбито 6 представників комісії. Представники радянської делегації намагались переконати населення за допомогою агітації, то погроз – «поляки вам помстяться».²⁰⁹ З Вербиці в цей час виселено 181 родину, з присілку Вільки – 58 родин²¹⁰. Ті, хто відмовився від депортації змушені були переховуватись на «Горбатій Україні» - в сусідніх селах, лісах подалі від кордону²¹¹.

Проблемним в дослідженнях залишається насильство по відношенню до жінок, досвід села Вербиця показує, що воно теж мало місце. Так, в звітах про переселення повстанці повідомляють про випадок зґвалтувань двох

²⁰⁶ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль, 1997. с.100-101.

²⁰⁷ Спогад Анни Кертичак С.72

²⁰⁸ Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947, Rzeszów, 2009, s. 129.

²⁰⁹ Так само. с. 191-193..

²¹⁰ Левко П. Так само. с. 63.

²¹¹ Спогад Омеляна М... с. 66

жінок в травні 1946 р. у Вербиці²¹². Хвиля згвалтувань співпала з загостренням переселенської акції до УРСР. Їх можна трактувати, як форму залякування та принижень українців, що мало в кінцевим результатом змусити населення до переселення.

Проте незважаючи на спротив УПА й самих жителів «значна частина населення виїхала»²¹³. За даними українського підпілля в на територію СРСР виселено до 80% населення Любачівщини²¹⁴. Відділи СКВ на тренуваннях біля Угнева в 1946 р. описували села Вербицю, Піддубці, Махнів, як «зовсім опустілі»²¹⁵. Можна ствердити, що нова комуністична влада частково досягла своїх цілей переселенською акцією. Наприкінці 1946 р. відділи УПА на землях Польщі отримують наказ легалізуватись. Частина відділів перетнули кордон з Радянською Україною, частина відступила на Захід²¹⁶.

3.3. Діяльність Української Повстанської Армії

Прихід Червоної Армії у другій половині 1944 р створив нові виклики для УПА. Відділи Червоної Армії значно ускладнили таборування загонам УПА та отримання харчів з сіл. В період до офіційного приєднання земель Закерзоння до Польщі на теренах угнівщини розмістились загони радянської армії. В цей період в джерелах фіксується багато згадок про сутички та бої відділів УПА проти ЧА та загонів НКВС. Так, 17 жовтня 1944 р. курінь Дмитра Пелипа «Ема» вступив в бій з радянським загonom біля с. Губинок²¹⁷. Того ж дня, спеціальний відділ НКВД з Рави-Руської здійснив облаву на Вербицю та Піддубці. У Вербиці заарештовують колишнього

²¹² Літопис УПА. Том 40. Тактичний відтинок УПА 27-й "Бастіон": Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина: документи і матеріали... с.386.

²¹³ Так само, с. 37

²¹⁴ Левкович В. *Сторінки з пережитого комбатантом УПА...* с. 38.

²¹⁵ Василевич-Путко В. У лісах Любачівщини... С.314.

²¹⁶ Левкович В. *Сторінки з пережитого комбатантом УПА...* с. 40.

²¹⁷ Літопис УПА. Том 12. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943-1952... с.309.

війта²¹⁸, а в серпні того ж року, внаслідок облави НКВС у Вербиці вбито двох стрільців СКВ²¹⁹. Взимку, у перші дні Різдва, Іван Шпонтас повідомив своєму куреню про звільнення Бандери: «є на волі і продовжує свою працю, щоб прискорити наближення дня визволення України»²²⁰. Наступного дня відбулась кривава сутичка між загоном червоноармійців та СКВ з Люблинця Нового (біля якого квартирувався цілий курінь «Залізняка»). В результаті перестрілки значна частина СКВ була знищена, проте завдяки підтримці куреня УПА напад вдалось відбити. Серед чот сотень «Месників» перебував чота «Гонти» - Гіля Івана, уродженця Вербиці. Під час сутички гине голова СКС Люблинця М. Шиманський, його місце займає Іван Гіль²²¹.

В другій половині 1945 року на території Закерзоння керівництво УПА відновлює Воєнну Округу №6 «Сян». Зважаючи на поділ кордону між Польщею і СРСР округ вирішено відокремити від ВО-2 «Буг». Керівником нової ВО став Онишкевич Мирослав «Орест». ВО-6 «Сян» була розділена на 3 Тактичні відтинки (далі ТВ): 26-й (Лемківський) Тактичний відтинок «Лемко», 27-й (Любачівський) Тактичний відтинок «Бастіон» та 28-й (Холмський) Тактичний відтинок «Данилів». ТВ поділялись на менші відділи/сотні. (Див. Додаток №2) В свою чергу, ОУН мала власну структуру. Більшість території Люблінського воєводства відносились до Другої Округи ОУН «Батурин». Округа поділялась на райони. Кожен район мав свого провідника, військового, організаційного та медичного референта, господарчого, санітара, голову СБ ОУН та пропагандиста. Відділ охоплював

²¹⁸ Літопис УПА. Том 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1943-1952. Книга 2...с.270.

²¹⁹ Літопис УПА. Том 12. Воєнна округа УПА «Буг»... с.340.

²²⁰ Василевський-Путков І. *У лісах Любачівщини. Початки УПА на Любачівщині* / Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини / ред. Потічний П., В'ятрович В. Торонто-Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2003. С.281-282.

²²¹ Так само, с. 282.

ряд СКВ, та повинен був забезпечувати й підтримувати сотні УПА. Отже, ДО ОУН «Батурич» взаємодіяла з ТВ-27 «Бастіон» УПА.

Вербиця входила до 5 району ДО ОУН «Батурич». Район охоплював Східну Томашівщину: Махнів, Верхрата, Любича Королівська, Гребене та ряд інших поселень. Провідником куцу був Василь Климчак, військовиком і одночасно комендантом СКВ Петро Левко, помічником харчового Василь Гнилка, зв'язковий Микола Каламай²²².

Весною 1945 р. відділи УПА ліквідували постерунки поліції в Брусно Новому, Хотилюбі та Коровиці, а вже восени розбили загін в «імені Костюшка» в Угнові та Чесанові²²³. Акція в Угневі стала бойовим хрещенням для вербицького куца самооборони. Куц зокрема здійснив засідку біля Михайлівкою²²⁴. Після цього нападу польські війська значно активізувались. Василь Левкович стверджує, що наслідком нападу стала заміна польських офіцерів на радянських (серед яких була багато росіян, українців та євреїв): «...коли польські військові частини під час боротьби проти УПА не дуже охоче заходити в ліс, подібно, як колись німці, то тепер, керовані большевицькими офіцерами залазили в кожний закуток лісу»²²⁵.

З 1945 р. частина репресованих вербичан в часі першої радянської окупації, а також робітників з Німеччини повернулись до села. Серед них, родина Омелянів. Влітку 1946 року 19-річний Мирослав Омелян разом зі своїм братом Петром «Гуча» збудували дві криївки на сімейному господарстві: під стодолюю та в саду. Землю ніччю виносили в мішках і розсипали. Криївка час-від-часу використовувалась Петром та його «товаришами», а в обов'язки Михайла входило забезпечувати їх харчуванням (в селі перебувала польська воєнна залога, тому це необхідно

²²² Літопис УПА. Том 40. Тактичний відтинок УПА 27-й "Бастіон"...с. 503-504.

²²³ Левкович В. Сторінки з пережитого комбатантом УПА.... с. 38.

²²⁴ Левко П., Вказ. праця, с. 58.

²²⁵ Левкович В. Сторінки з пережитого комбатантом УПА... с. 40.

було проводити таємно)²²⁶. Слід відзначити, що починаючи з 1946 р. контроль польських військових над населеними пунктами значно зріс. Так, влітку 5 червня 1946 р. ВП вдалось ліквідувати 4 невідомих упівців у Вербиці. Відомо, що 2 з них несли службу в «українській поліції» в 1941-1944 рр²²⁷. Можливо, йдеться про двоюрідного брата Олега Пушкаря Ярослава: «...був в УПА. Одного дня він і троє хлопців потрапили в засідку біля Вербиці коли міняли білизну»²²⁸. Польські органи безпеки послідовно проводили облави після виявлення активності постанців, тому наступного дня 6 червня 150 вояків ВП провели облави у Вербиці, Корнях, Тенетиськах та Махнові²²⁹.

Польське Управління Безпеки намагалось розбудувати мережу шпигунів с селі. Мирослав Омелян описує свою зустріч із «шефом УБ». Поцікавившись про бандерівців, та перевіривши документи Мирослава (які засвідчували, що хлопець дійсно недавно повернувся до села, тому його «незнання» звучало правдоподібно) співробітник спецслужби вирішив завербувати хлопця. У його обов'язки входило щотижневе інформування про ситуацію в селі у філії УБ в Томашові²³⁰.

Правдоподібно, що такі дії УБ не могли пройти непомітно для Служби Безпеки ОУН. Мирослав зізнається брату про розмову з спецслужбовцем і «однієї ночі брат збудив мене і покликав до другої кімнати. Там чекало троє чоловік зі зброєю. Я перелякався, подумав, що зі мною вже кінець. Вони сказали, щоб я їм все розповів і нічого не таїв, бо вони і так про все дізнаються», після чого Мирославу порадили уникати зустрічей із військом,

²²⁶ Омелян М. *Солона сіль...* с. 3.

²²⁷ *Літопис УПА. Том 40. Тактичний відтинок УПА 27-й "Бастіон": Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина: документи і матеріали...* с.293.

²²⁸ Пушкар О. *Латерний триптих...* с.241-242.

²²⁹ *Літопис УПА. Том 40. Тактичний відтинок УПА 27-й "Бастіон": Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина: документи і матеріали...* с.395.

²³⁰ Омелян М. *Солона сіль...* с.3-4.

а як дізнаються «що я був у Томашеві, то мені кінець». Цікаво, що вся сім'я очікувала на смертельний вирок для Мирослава²³¹. Про важкість ситуації свідчить і ще одне джерело. Палюшок Михайло (1930 р.), тоді 15-ти річний член УПА, згодом у споминах пригадував ситуацію загальної недовіри та підозрілості, що панувала в УПА: «...і наші поступали часом... Мені це не подобалося. Але що зробиш, голосу я не мав... бували випадки - коли засуджували невинного. Бо там хтось сказав, не перевірили докладно, тільки «ти винен» і все»²³².

Жорсткі заходи безпеки можна пояснити як тактику виживання. В умовах партизанської війни потрапляння інформації до польських чи радянських службовців часто могло означати смерть цілого відділу чи мережі криївок. Так, приміром трапилось із сотнею «Калиновича» («Калинович», справжнє ім'я Мазур Григорій, уродженець с. Карів): 5 грудня 1945 р. їх зрадив один із членів господарчого відділу – повідомивши про точне перебування сотні. Як наслідок «було вбито та поранено близько 80-ти осіб»²³³. Тому повстанці з підозрою ставились до будь яких контактів селян з владою.

Подібна історія трапилась і в самій Вербиці наступного року. 1 вересня 1946 р. в Піддубцях відділ ВОП зловив стрільця. Він, після побиття, повідомив про перебування рою у Вербиці. Розквартирований в stodolі неназваного господаря рій про небезпеку повідомила «одна дівчина». Поранивши одного з польських прикордонників рій залишив Вербицю. Того ж дня, прибулий з Угнева відділ ВОП в кількості 150 чоловік обшукав село,

²³¹ Так само.

²³² Ankieta (0226) Paluszek Michał ur. 26.08.1930 Wierzbica, pow. Rawa Ruska [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://los.org.pl/index.php?glowna=projekt_UA_ankiety_szczegoly&Polaczenie=14284435462#ankieta_ukr

²³³ Левкович В. *Сторінки з пережитого комбатантом УПА...* с. 38, 41.

проте не знайшов повстанців²³⁴. Історія демонструє також приклад залучення жінок до повстанської боротьби. В якості розвідниць чи вартових вони швидко повідомляли найближчі загони про небезпеку.

З часу проведення переселенської акції загони УПА намагались всіма силами протидіяти їй. Звіти переселенських комісій рясніють згадками про вивішування листівок, нападів на активістів комісій, а також спаленні сіл по залишені їх жителями. Звинувачення на спалення пустих поселень лягла на плечі УПА в Угринові та Гонятині²³⁵. Однією із найбільш успішних акцій став напад сотні «Шума» Івана Шиманського на Любичу Королівську в березня 1946 р. Упівцям вдалось роздобути паролі (клички) Війська Польського від польського підпілля. Переодягнувшись в польські мундири чота Гіля Івана ввійшла в місто. В результаті акції загинуло 9 польських старшин, 7 членів виселенчої комісії та 55 військових²³⁶. А вже 22 квітня сотня «Шума», разом із боївкою Івана «Залізняка» та відділами СКВ з Верхратої, Вербиці, Журавець та Лінча здійснили напад на Угнів. Крім знищеної залізничної станції, повстанці захопили безліч амуніції²³⁷. Активізації УПА в березні-квітні того року передувало посилення акції виселення. На початок 1946 р. припав її останній етап. Характерною рисою якого було активне застосування військової сили. Завдяки чому протягом весни 1946 р. переселенській комісії вдалось виселити з Томашівського повіту 3446 родин (13239 осіб), інші 220 родин не вдалось знайти в селах²³⁸.

²³⁴ *Літопис УПА. Том 40. Тактичний відтинок УПА 27-й "Бастіон": Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина: документи і матеріали / ред. П. Й. Потічний. Торонто: Літопис УПА, 2004, с. 130.*

²³⁵ *Депортації. Західні землі України кінця 30-х. – початку 50-х. рр. Т.2... с. 87.*

²³⁶ Василевич-Путко В. *У лісах Любачівщини... с.296-297.*

²³⁷ Так само ... с. 297-29.

²³⁸ Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947, Rzeszów, 2009, s. 434-435.

Однією з форм протесту став бойкот та не підтримка референдуму в 30 червня 1946. Референдум мав засвідчити підтримку комуністичного уряду Польщі. На розгляд пропонувались три питання – «три рази так» - ліквідація Сенату, націоналізація промисловості та затвердження західних кордонів Польщі. В українських повітах лише 20% підтримали рішення комуністичного уряду²³⁹.

В цьому регіоні, незважаючи на активність сотень УПА, не вдалось зупинити переселенської акції. У звітах переселенської комісії стверджується, що із 40904 офіційно зареєстрованих українців в Томашівському повіті станом на 12 липня 1946 р. виселено 40742 осіб, себто 99,5%²⁴⁰. Загалом кількість виселених складала 480305 осіб з 497424 зареєстрованих, себто 96%²⁴¹. Звісно, число зареєстрованих до переселень не означала всіх українців регіону, проте виселення значною кількістю українців значно звужувало базу УПА та сприяло загальній деморалізації. Співпрацюючи з УПА багато людей надіялись перечекати переселення і залишитись на рідній землі, проте переселення значно зменшили соціальну базу повстанців.

Загалом, спомини подають цифру в 64 загиблих чи зниклих безвісті вояків УПА з Вербиці²⁴².

3.4. Акція «Вісла»

В такому неофіційному стані село перебувало до червня 1947 року. Незважаючи на виселення до УРСР в регіоні залишався значний відсоток українців (від 150000 до 220000 осіб), також продовжувала діяти УПА. Зважаючи на це, польська влада з осені 1946 р. приступила до обговорення та розробки нового шляху подолання конфлікту в регіоні. Вже в лютому 1947 р. заступник Генерального штабу Польщі генерал Стефан Моссор

²³⁹ *Літопис УПА. Том 40. Тактичний відтинок УПА 27-й "Бастіон"...с.397.*

²⁴⁰ *Депортації. Західні землі України кінця 30-х. – початку 50-х. рр. Т.2...с.118*

²⁴¹ Так само. с.121

²⁴² Спомин Назара Михайла та Притули Григорія... с. 81-84.

запропонував план виселення українського населення на «повернуті земелі». Приводом слугувало вбивство заступника міністра оборони Польщі генерал-полковника Кароля Сверчевського сотнями УПА.

Згідно даних Генерального Штабу в ході акції «Вісла» з 3 воєводств було виселено 140575 українців та членів змішаних родин, крім того ліквідовано 1837 членів УПА, і ще 2444 арештовано²⁴³.

Виконуючи план операції Вісла наприкінці травня 1947 року 5 полк піхоти 3 дивізії піхоти ВП перебрався до Угнова. Разом з тим, штаб поставив за ціль ліквідувати сотню «Шума» в Томашівському регіоні²⁴⁴. У своїх споминах лейтенант полку Владислав Шеляговські описує процес пошуку сотні «Шума». В Гребенному їм вдалось захопити члена підпілля Володимир Волошиневича «Чайку» Він і видає місцезнаходження сотні в районі угнівщизни²⁴⁵. 5 червня, виконуючи акцію «Вісла», у Вербицю вперше ввійшли польські війська 3 дивізії піхоти, це стало завершальним етапом в історії села. Шукаючи сотню «Шума» В. Шеляговські дає коротку характеристику селу. «Запустіле і вимерле», увагу солдатів привернув насип-пам'ятник «з дерев'яним хрестом та тризубом», символіка з тризубцем в приміщенні школи. Видається, що спочатку перебування загону в селі було мирним. За винятком напруженої бесіди між одним із лейтенантів з о. Ю.Криницьким: «...прочитав мені цілу лекцію, що ми не шануємо національні меншини в Польщі. Нехай його [візьме] холера з такою меншістю, що мордує людей!» та бесіди із продавцем, на стіні в магазині якого висіло фото членів «Просвіти»²⁴⁶. Опісля частина загону виїхала до с. Корні. Даний спомин, вийшов друком в офіційному видавництві Міністерства Оборони Польщі, тому напевне пройшов цензуру та

²⁴³ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль, 1997. с. 383.

²⁴⁴ 26. Pisuliński J. Akcja specjalna „Wisła”, Rzeszów, 2017, s.350.

²⁴⁵ Szelągowski W. *Kryptonim "Bastion"...*s.120-121.

²⁴⁶ Так само,. С.121, 124, 126-129.

самоцензуру. Конфлікт сторін продукує різницю в пам'яті, і на прикладі таких джерел, це добре помітно.

Від'їхавши в Корні загін за допомогою перебіжчика дізнається про розташування 5-ти бункерів підпільників у цьому селі. Польський офіцер детально описує штурм бункерів, наводить цифру в 40 повстанців (членів УПА та СБ ОУН²⁴⁷), з яких 27 ліквідовано, а ще 15 взято в полон²⁴⁸. Автор, проте не згадує про переселення жителів, його спомини обмежуються описом боїв, рядом локальних розмов з селянами, частування військових молоком та алкоголем українськими жінками.

Тим часом, в самій Вербиці тривали обшуки й допити населення стосовно діяльності УПА. Заарештовано о. Юліана Криницького та його сина. З 6 на 7 червня польські війська оточили село подвійним колом. Солдати шукали криївки та повстанців, разом з тим, згідно з наказу, необхідно було виселити мешканців села. В. Шелянговські подає інформацію про загиблого капрала в селі. Капрал Рико (особа не встановлена), разом з одним з солдатів, ввечері напередодні операції зайшли до хати двох дівчат, з якими познайомились напередодні. Вийшовши від них на поляків напали: офіцера вбили на місці ударом сокири, солдату вдалось втекти²⁴⁹.

Учасники тих днів зображують брутальність польських військових. Ярослав Стех, якому на той час було 15 років, описував катування групи із 40 чоловік – їх били прутами та змушували копати власні могили. Військові шантажували полонених, погрожуючи їм смертю, якщо вони не покажуть криївки²⁵⁰. В цей день від побоїв, куль та від пожежі в криївках загинуло

²⁴⁷ Серед загиблих був і Стех Ярослав «Шамрай», 1928 р. н. Див.: Романів О. Сокальська гімназія. Пропам'ятна книга [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sokal.lviv.ua/library-page__1319.html (10.01.2018)

²⁴⁸ Szelągowski W. *Kryptonim "Bastion"...*s.136, 144.

²⁴⁹ Так само. С.151-153.

²⁵⁰ Стеж Я. *Іван Тимчина – відданий патріот України...*

багато жителів села. Серед них: Левко Тимчина (вбитий на спаленому фільварку)²⁵¹, Михайло Ярмола «Яр» (1913 р.н.), та Григорій Зрада (обидва застрелились в бункері)²⁵². Жорстокістю відзначились вбивства підлітків: 15-ти річного Ярослава Миська – якого закололи багетами в полі, та його однолітка Левко Тимчину. Найжорстокішим вбивством стала смерть 11-ти річного Івана Трушика: «...польські військові затримали невинного хлопця, наказали йому роздягнутись і коли він був уже голий, відрізали йому статевий орган, а після того наказали тікати. Коли хлопець тільки рушив з місця вони стрелили йому в спину»²⁵³. За спомином вербичанки Теклі Зінко військовослужбовці використовували дітей для роззброєння бункерів²⁵⁴. Хоча лише напівправдою буде сказати, що тільки польська сторона вживала таких методів. Потреба партизанської війни диктували свої вимоги: дітей активно долучали до розвідки.

Односільчан, під наглядом війська, разом з парафіяльним священиком Ю.Криницьким змусили розбирати два насипи в центрі села – в честь Т.Шевченка та проголошення Акту Відновлення Українською Держави в червні 1941 року (в інших джерелах фігурує також, як пам'ятник бійцям УПА)²⁵⁵.

7 червня військові приступили до виселень вербичан: давши команди збирати необхідні речі людей відвозили до колишнього панського млину де посортувавши (частину підозрілих відправляли на допити), а 8 червня (після завершення боїв із сотнею УПА) людей вивезли спочатку до Белзу, а потім на північні землі Польщі. Палюшек Михайло пригадує звуки пострілів 7

²⁵¹ Левко П. Вказ. прац. с. 63.

²⁵² Ярмола П. *Де моя батьківщина – або моє розуміння акції «Вісла»*. Наше слово. Варшава, 2012. 16 вересня.

²⁵³ Леськів-Кіт А. *Закерзонські доли. Спогад про село Корчмин*. Торонто: Друкарня ОО Василіан, 2002. с.141.

²⁵⁴ Леськів-Кіт А. *Закерзонські доли. Спогад про село Корчмин...с.140.*

²⁵⁵ Омельян М. *Солона сіль... с 5.*; Спогад Омельян М... с. 67.

червня, в той день він, як член сотні УПА, спробував сховатись на даху хліва. Проте будинок разом з прибудовами запалав після пострілів військових²⁵⁶. Михайло спробував втекти з будинку, проте його зловили і після невдалої спроби самогубства (граната не спрацювала) заарештували²⁵⁷. Разом з тим спалахнули сутички з сотнею «Шума» у присілку, що стало причиною загоряння села – у споминах зазвичай звинувачення за підпал лягає на діяльність польських військових. Звіт польської сторони подає відомості про 35 вбитих із сотні «Шума», 108 заарештованих та 27 знищених криївок²⁵⁸. Нові бої спалахнули 9-10 червня – в ці дні загинуло ще 30 людей та 14 спіймано і знищено 11 криївок. Останній бій сотня Шиманського (чи точніше її залишки) дала біля Вербиці 17 червня, разом з нею були знищені також відділ СБ та СКВ, разом 70 осіб²⁵⁹.

Дискусійним вважається дата спалення села. Польські офіцери у своїх споминах взагалі не згадують виселень, та подій до 15 червня. Ключовою подією тут виступає інформація про перебування частин УПА в Вербиці. Логіка дій та подальших пояснень польських військових зводилась до ліквідації загонів УПА у Вербиці 16 червня: перед самим початком операції в селі підступно вбивають польського офіцера, що тільки зробило подальшу сутичку жорстокішою, а в результаті боїв саме повстанці підпали село²⁶⁰. Шелянговські В. пояснює причину пожежі загоранням амуніції в криївках. Він не звинувачує безпосередньо УПА в пожежі, оскільки значна частина

²⁵⁶ Ankieta (0226) Paluszek Michał ur. 26.08.1930 Wierzbica, pow. Rawa Ruska

²⁵⁷ Там же.

²⁵⁸ В одному з листів підпільників подається інформація про знищення рою у Вербиці. Див.: *Літопис УПА. Том 40. Тактичний відтинок УПА 27-й "Бастіон": Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина: документи і матеріали*, с. 259.

²⁵⁹ Василевич-Путко В. *У лісах Любачівщини...* с.323.

²⁶⁰ Такої логіки подій дотримується зокрема Тадеуш Вольчик в своєму листі:

<http://solidarni2010.pl/11697-pismo-tadeusza-wolczyka-w-sprawie-wydarzen-w-wierzbicy-w-1947r.html>
(10.01.2019)

повстанців сама ж і загинула під хатами в криївках²⁶¹. Вбивство капрала, таким чином, теж стосується подій на тиждень пізніших за виселення, що є досить сумнівним, оскільки перебування цивільних після депортацій у Вербиці мало б видатись підозрілим.

Оскільки Т. Вольчик наводить цифру в 72 загиблих, що відповідає цифрі в 70 вбитих в споминах Василевича-Путко В., то припускаємо, що йдеться дійсно про пізніші події 16-17 червня. Можливо за ці два тижні село пережило декілька підпалів. Це відповідає офіційній інформації, проте у споминах, українці і поляки ці напади, як ми бачимо, розділяють.

Червень 1947 р. став завершальним акордом польсько-українського протистояння. Розпалившись в 1944 р. воно набуло свого піку в добу переселень та Акції «Вісла». Страх перед радянською владою, та небажання залишити свої землі штовхнули селян до непримиримого конфлікту. З однієї сторони якого знаходилась УПА та ОУН, що давала захист селянам, проте разом з тим унеможлиблювала існування в нових умовах, з іншої сторони польська та радянська влади.

²⁶¹ Szelągowski W. *Kryptonim "Bastion"...*s. 154.

ВИСНОВКИ

Вербиця можна вважати досить типовим селом на межі українсько-польського прикордоння. Протягом більшої частини своєї кількасотлітньої історії вона перебувала у власності польських шляхетських родин. До самої ліквідації Польської державності у 1939 р. польській рід Ромерів володів великим маєтком, млином, ставками та значними земельними угіддями в селі. Проте за винятком судової справи Яцека Зради в 1870 р. проти поміщика та більш раннього виступу селян в 1848 р. – написання спільної заяви стосовно скасування панщини, серйозних конфліктів між українцями і поляками в селі не спостерігалось. Навпаки сім'я Ромерів допомагала з будівництвом нової греко-католицької церкви в 1886 р., їхня родина мала почесне місце під час святкових служб у храмі.

Модернізація в селі почалась з відкриттям читальні «Просвіти» в 1884 році. Читальна стала якісним поворотом у розвиткові освіти в селі. Разом із заснуванням однокласної в 1892 та докласової школи в 1900 році читальна стала ключовим осередком культури. Аналіз діяльності Товариства «Просвіта» продемонстрував, що за допомогою народної освіти селянам намагались прищепити загальноукраїнську національну культуру. Наприклад, в календарях «Просвіти» згадували день народження Тараса Шевченка. Проникнення національних образів у свідомість селян демонструє також діяльність аматорського театру у Вербиці, який ставив численні вистави за п'єсами авторів з Наддніпрянської України. Місцева «Просвіта» дала початок також кооперативному рухові та ощадній касі, що мало за мету збільшити економічну незалежність української громади села.

Перша світова війна стала значною мірою поворотною точкою в історії села. Вербичани отримали досвід ведення війни в австро-угорській армії, та згодом частина з них, реалізувала його в Польсько-українській війні 1918-1919 рр. Село на короткий час стало ареною боїв між IX Бригадою УГА та польськими військами. В результаті бойових дій загинув молодий лікар Іван

Пушкар – син заможної вербицької родини. На місці загиблих згодом постала могила з пам'ятником, що стала символічним центром українських комеморацій у міжвоєнний період.

У 1920-1930 рр., коли село опинилось у складі Польської держави, селяни все більше залучаються до громадського і політичного життя. Разом із читальнею розгорнули свою діяльність такі українські організації, як «Сокіл», «Січ», «Луг» та «Рідне слово». З 1930-х. років діяла в селі також ОУН. Тренуючи молодь, провадячи господарчі вишколи чи читаючи лекції з історії України місцевий актив став провідником національних та націоналістичних переконань серед селян. Проте не можна сказати, що тільки націоналістично орієнтовані активісти мали визначальний вплив на свідомість селян. Так, серед членів «Рідної школи» станом на 1939 рік ми знаходимо 50 членів, а серед них яких були і вїт села Григорій Пушкар та парох Юліян Криницький. Не слід забувати, що в регіоні діяла й КПЗУ, про яку щоправда не вдалось знайти інформації в селі Вербиця, тому слід припустити, що їхній актив або взагалі був відсутній, або не розгорнув широкої діяльності в цьому населеному пункті. Проте в сусідніх селах Новосілках Кардинальських та Верхраті, а також в Угневі мережа активістів КПЗУ існувала, й протягом 1930-х. років їм вдалось провести ряд страйків на лісових господарствах та організувати урочистості до 1 травня.

Під час Другої світової війни Вербицю спіткала типова доля українського села польсько-українського прикордоння. Нові ідеології комунізму, нацизму та інтегрального націоналізму, що ґрунтувались на класовій, расовій чи національній одноманітності, протягом війни стали інструментом, що зруйнував село. Після першого приходу радянської влади у селі розпочалось будівництво нового соціалістичного ладу. Українські мешканці села постраждали від трьох хвиль радянських депортацій в 1939-1941 рр., а згодом від примусових переселень в 1944-1946 рр. до УРСР та акції «Вісла» в 1947 р. Хід виселень в часи першої радянської окупації не був масовим – проте радянська влада депортувала низку родин пов'язаних

попередньою адміністрацією, культурницькою діяльністю та лісничих. Аналіз ходу операції показує її примусовий характер – виселення відбувались вночі, з посиленою охороною.

Депортації, які проводила нова польська влада, після завершення Другої світової війни, носили масовий характер. Проведення такого роду операції, як виселення 1944-1946 рр. вимагало значну концентрацію адміністративних зусиль: транспорт, охорона, пропагандистка кампанія. Ситуацію протягом всієї операції ускладнювала діяльність УПА та АК-ВІН. Проте незважаючи на спротив місцевих жителів переселенню та протидію націоналістичного підпілля значну частину населення (240 родин) вдалось виселити до УРСР. Спомини підкреслюють тяжкі умови й насильство, що застосовувалось під час переселень. Зокрема довгу затримку на станції в Угневі через відсутність поїздів, відсутність часу на збирання речей. Також, як показують джерела, переселення в багатьох випадках розділили сім'ї, люди прагнучи уникнути виселення ховались в сусідніх селах та підробляли документи в римо-католицького священика в Угневі. Проте Переселенська комісія у своєму звіті навели цифру в 96 % виселених.

Переселенська акція деморалізувала регіон, а затяжний конфлікт Польської держави з УПА зруйнував інфраструктуру. Цілий ряд сіл, наприклад Новосілки Кардинальські були спалені. Села руйнували як Польське військо – прагнучи ліквідувати та деморалізувати націоналістичне підпілля, так і УПА – переважно спустілі села. Таким чином повстанці намагались унеможливити заселення колишніх українських сіл поляками.

Вербиця, на час після виселень до УРСР, тобто на початок 1947 року стала одним із центрів повстанського руху. В лісах неподалік розміщувалась сотня «Шума» Івана Шиманського куреня «Месники». Таким чином влітку того ж року Вербиця стає одним із епіцентрів протистояння. Аналізуючи завершальний етап депортації можна зробити висновок, що він був найжорстокішим та найтрагічнішим для села. З 5 по 7 червня 1947 р. Вербицю оточують польські війська 5 полку 3 Дивізії Піхоти, внаслідок

сутички з якими село було підпалене та частково знищене. Очевидці наводять факти знущань військових над жителями. Військовим доручили також евакуювати населення в рамках акції «Вісла», що власне і було зроблено 6 та 7 червня. Залишки населення, силоміць, вивезли в північні райони Польщі.

Значна частина вербичан також загинула чи зникла безвісті в результаті конфлікту між УПА та німецькими, а згодом польськими та радянськими військами.

Польські жителі в більшості випадків покинули село ще до його приєднання до УРСР осіню 1941 р., або були репресовані радянською владою. Як мінімум 3-х місцевих поляків ліквідувала УПА навесні 1944 р. Незважаючи на це, ряд змішаних родин продовжували мешкати в селі до самої акції «Вісла». Це свідчить про наявність межі, яку, незважаючи на всю ескалацію насилля та загострення національних антагонізмів, в селі перетнуто не було.

Гірша доля спіткала єврейське населення. Незважаючи на довге спільне проживання в селі їхня громада була безслідно знищена нацистською владою без будь-якого спротиву з боку інших жителів села.

СПИСОК ВИКРИСТАНИХ ДЖРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. *Бастіон і Батурич. УПА та підпільна адміністрація ОУН в Ярославщині, Любачівщині та Томашівщині в 1944-1947 рр.: документи та матеріали / упор.: М. Іваник, М. Бошно. Львів-Торонто: Вид-во Львів. політехніки, 2012, 626 с.*
2. Божик С. *Шляхом слави IX-ої бригади УГА // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р. с. 143-163.*
3. Бречка Д. *До історії 9-ої. Белзької бригади УГА // Українська Галицька Армія: до 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918-1919 рр.; Т. III. / ред. Є. Зиблікевич, Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1966. с. 76-86.*
4. Бречка Д. *Перший український військовий командант угнівської округи в відродженій українській державі в листопаді 1918 р. (спогад про чотаря Івана Пушкаря) // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р. с. 170-175.*
5. Василевський-Путков І. *У лісах Любачівщини. Початки УПА на Любачівщині / Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини / ред. Потічний П., В'ятрович В. Торонто-Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2003. с. 281-331.*
6. Відносини в раво-руському повіті. // Діло, Львів, 1934, 24 лютого.
7. Гук І. *Село над Солокією. Варшава: Український архів, 1996. 292 с.*
8. Гумовський В. *Як почався культ полеглих героїв у боях за Угнів // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р. с.185-186.*
9. *Депортації. Західні землі України кінця 30-х. – початку 50-х. рр. Документи, матеріали, спогади У трьох томах. Т.1. 1939-1945 рр. / ред. Ю. Сливка. Львів: Інститут Українознавства НАНУ. 1996, 749 с*

10. *Депортації. Західні землі України кінця 30-х. – початку 50-х. рр. Документи, матеріали, спогади У трьох томах. Т.2. 1939-1945 рр.* / ред. Ю. Сливка. Львів: Інститут Українознавства НАНУ. 1998, 536 с.
11. *Депортації. Західні землі України кінця 30-х. – початку 50-х. рр. Документи, матеріали, спогади У трьох томах. Т.3. 1939-1945 рр.* / ред. Ю. Сливка. Львів: Інститут Українознавства НАНУ. 2002, 418 с.
12. Дорош М. *Перші листопадові дні 1918 р. і організація Угнівської кавалерії в м. Угнові* // Літопис Червоної Калини. Ч.1. Львів. 1939. с.15-16.
13. Еремін Н. *Первые дни боев на Рава-Русском направлении (Воспоминания бывшего начальника штаба 41-й стрелковой дивизии)* // Военно-исторический журнал. №4. М.: МО СРСР, 1959, с. 61-75.
14. Зразкове село. (Золотий ювілей читальні "Просвіти" у Вербиці.) // Діло, Львів, 1935, 03 січня
15. Левкович В. *Сторінки з пережитого комбатантом УПА / Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини* / ред. Потічний П., В'ятрович В. Торонто-Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2003. с. 11-142.
16. Левко П. *Село Вербиця...залишилась лиш смуга пам'яті.* Львів: «Місіонер», 1999. 130 с.
17. Леськів-Кіт А. *Закерзонські доли. Спогад про село Корчмин.* Торонто: Друкарня ОО Василіан, 2002. 395 с.
18. *Літопис УПА. Том 12. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943-1952.* / ред. В. Мороз, О. Вовк. Львів: «Літопис УПА». 2009, 795 с.
19. *Літопис УПА. Том 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1943-1952. Книга 2.* / ред. В. Мороз, О. Вовк. Львів: «Літопис УПА». 2009, 1229 с.
20. *Літопис УПА. Том 40. Тактичний відтинок УПА 27-й "Бастіон": Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина: документи і матеріали* / ред. П. Й. Потічний. Торонто: Літопис УПА, 2004, 600 с.

21. НКВД-МВД ССРСР в боротьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939-1956). Сборник документов. / Сост.: Н. Владимирцев: Объединенная редакция МВД России, 2008, 640 с.
22. Омелян М. *Солона сіль* // Явожно: Спогади в'язнів польського концентраційного табору / упор. Б. Гук, М. Іваник. Львів: Видавництво Львівського політехніки, 2005. с. 3-16.
23. Петришин В., Зрада І. *Вербиця / Угнів та Угнівщина: історично-мемуарний збірник* // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р. с. 474-480.
24. Петришин В. Під Польщею, більшовиками та німцями. / Угнів та Угнівщина: історично-мемуарний збірник / [ред. В. Лев]. // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р. с.190-200.
25. Петришин М., Решетило Т. *Великдень і інші весняні свята* / Угнів та Угнівщина: історично-мемуарний збірник // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р. с. 268-275.
26. Петришин В. Села Угнівщини. / Угнів та Угнівщина: історично-мемуарний збірник / [ред.: В. Лев]. // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р. с.461-549.
27. Петришин В. *Стрілецькі могили в Угнові.* / Угнів та Угнівщина: історично-мемуарний збірник / [ред. В. Лев]. // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р. с.187-189.
28. Петришин В. *Угнівські громадські установи* / Угнів та Угнівщина: історично-мемуарний збірник // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р. с. 315-323.
29. Після львівських подій. Равщина // Діло, Львів, 1928, 01 грудня.
30. Повна листа кандидатів // Діло, Львів, 1930, 28 жовтня.

31. *Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945: Сборник документов.* / Сост.: А.И. Чугунов, М.: Издательство «Наука», 1968. 709 с.
32. *Пограничные войска СССР. 1939-1941: Сборник документов и материалов.* / Сост.: Е. Цыбульский, М.: Издательство «Наука», 1970. 817 с.
33. Поклін могилам. Традиційні дні поляглих у Рава-Руському повіті // Діло, Львів, 1929, 07 червня.
34. Пушкар О. *Лагерний триптих.* Варшава: Український архів, 1994. 272 с.
35. *РАВА РУСЬКА.* (Справа скасування коршми в селі Вербиця) // Діло, Львів, 1929, 18 січня.
36. *Радянські органи державної безпеки у 1939-червні 1941 р.: документи ГДА СБ України* / упор. Даниленко В., Кокін С., К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 1310 с.
37. Решетило Т. *Спогади про українсько-польську війну в Угнівщині в 1918/19 рр* // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р. с.119-142.
38. Решетило Т. *Угнів, угнівщина і поляки* // Український архів / Наукове товариство ім. Шевченка; т.16 Нью-Йорк: Luna, 1960 р. – С.336-370.
39. Сергійчук В. *Український здвиг. Закерзоння. 1939-1947.* К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. 804 с.
40. Спогад Анни Кертичак // Пропам'ятна книга «1947» / ред. Гук Б., Варшава: Тирса, 1997. с. 70-74.
41. Спогад Анни Кертичак // Пропам'ятна книга «1947» / ред. Гук Б., Варшава: Тирса, 1997. с. 70-74.
42. Спогад Мирослава Омельяна // Пропам'ятна книга «1947» / ред. Гук Б., Варшава: Тирса, 1997. с. 51-69.
43. Спогад Михайла Назара // Пропам'ятна книга «1947» / ред. Гук Б., Варшава: Тирса, 1997. с. 41-51.
44. Спогад Ярослава Зарічного // Пропам'ятна книга «1947» / ред. Гук Б., Варшава: Тирса, 1997. с. 292-311.

45. *Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Pierwszej Sesji Dziewiątego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem z roku 1912. Alegat 920 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/publication/68014> (10.01.2019)*
46. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. 1. Wrzesień 1939 – czerwiec 1941.* / red. T. Pełczyński. Londyn: Figaro Press. 1970, Wydanie II, 1984. 584 s.
47. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. 2. Czerwiec 1941-kwiecień 1943.* / red. T. Pełczyński. Londyn: Figaro Press. 1973, Wydanie II, 1984. 554 s.
48. Geppert Z. *Ucieczka z Wierzbicy // Bracia zza Buga. Wspomnienia z czasu wojny* / red. J. Turnau. Biblioteka „Więzi”, 2018. s. 33-35.
49. *Paluszek Michał ur. 26.08.1930 Wierzbica, pow. Rawa Ruska [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://los.org.pl/index.php?glowna=projekt_UA_ankiety_szczegoly&Polaczenie=14284435462#ankieta_ukr (10.01.2019)*
50. *Pismo Tadeusza Wolczyka w sprawie wydarzeń w Wierzbicy w 1947 r.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://solidarni2010.pl/11697-pismo-tadeusza-wolczyka-w-sprawie-wydarzen-w-wierzbicy-w-1947r.html> (10.01.2019)
51. *Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 14 lipca 1934 r. o podziale powiatu rawskiego w województwie lwowskim na gminy wiejskie.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19340640550> (10.01.2019)
52. *Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej: ludność i budynki: na podstawie tymczasowych wyników drugiego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 9.XII 1931 r. oraz Powierzchnia ogólna. Cz. 3a. Województwa południowe. Warszawa: nakł. Głównego Urzędu Statystycznego, 1935 r. – 29 s.*
53. *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. T. 13. Województwo lwowskie [Електронний*

ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/doccontent?id=2330> (10.01.2019)

54. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Т. 13, Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1898. S.

55. Szelański W. *Kryptonim "Bastion"*. Warszawa: MON, 1968. 294 s.

Література

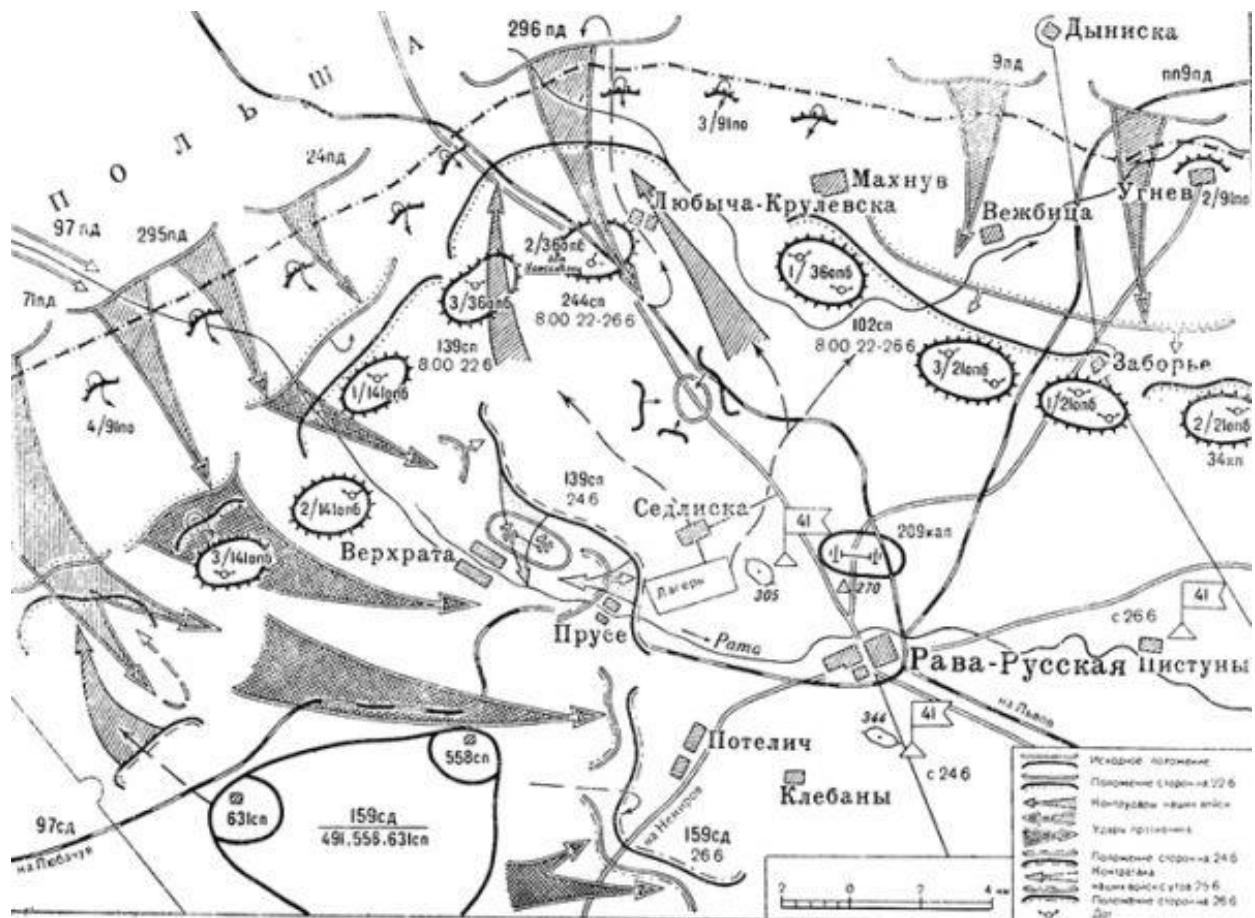
1. Вішка О., Срібняк І. *Знахідка у варшавській бібліотеці: список полонених старшин УГА в таборі Тухоля (1920–1922)* // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2015. Вип. 4. с. 56-74.
2. Голдак Т. *Особливості музичного життя українців Перемишля XIX – початку XX століття* // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2008. Вип. 17. с. 94-100. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uks_2008_17_14 (23.12.2018).
3. Зуляк І. *Календарі «Просвіти» – важлива складова видавничої діяльності товариства (1869–1939 рр.)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Zuliak_Ivan/Kalendari_Prosvity_vazhlyva_skladova_vydavnychoi_diiialnosti_tovarystva_1869_1939_rr.pdf (23.12.2018).
4. Зуляк І. *Роль "Просвіти" у поширенні економічних знань у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.)* // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2010. Вип. 19. с. 151-159.
5. Исаев А. 22 июня 41-го. Первая иллюстрированная энциклопедия. М.: Яуза, 2018. 145 с.
6. Ідзьо В. *Господарська діяльність ОУН за свідченнями Окружного провідника господарики: Жовківського, Рава-Руського та Любачівського районів Олекси Снігура-Дмитра Богуша*. Львів, 2015. 22 с.
7. Клочков А. Н. *Места репрессий в Сталиногорске 1930-1956 гг.* // Туризм в Тульском крае: потенциал и перспективы: Материалы V областных краеведческих чтений / редкол.: С. Г. Змеева и др. Тула: Гриф и К, 2014. с. 170-177.

8. Коваль М. *Рава-Руський укріплений район* // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Вип. 1. № 3. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014, с.122-126.
9. Конюхов С. *Організаційна та військово-політична діяльність ОУН на території Равської округи (1939–1945 рр.): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01.* Львів: 2016. 227 с.
10. Коць М. *Вербиця в історії та переказах: 10 ст. – 1939 р.* Львів.: 2000. 192 с.
11. Кубійович В. *Етнічні групи південозхідної України (Галичини) на 1.1.1939.* Wiesbaden, 1983. 215 с.
12. Левицький К. *Історія політичної думки галицький українців 1848-1914 рр.* На підставі споминів. Жовква: Друкарня оо. Василян, 1926. 737 с.
13. Мороз В. *Діяльність сотні "Сіроманці" у Львівській воєнній окрузі "Буг" (весна–осінь 1944 р.)* // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 22. Львів, 2012. с. 316-333.
14. Мотика Г. *Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943-1947 рр.* К.: Дух і Літера, 2013. 364 с.
15. Пилипович В. *За віру, нарід і права Руські Ради Надсяння 1848-1850 рр.* Перемишль: Перемиський відділ ОУП, 2005. 359 с.
16. *Поле боя-Львовский выступ. Июнь 1941-го.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niemirrow41.narod.ru/41_sd/41_cd.html (23.12.2018).
17. Радь Т. *Організація культурного життя українців у Равському повіті. Історія діяльності читальні "Просвіта" у селі Вербиця.* Неопублікована праця. Зберігається у автора.
18. Романів О. *Сокальська гімназія. Пропам'ятна книга* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sokal.lviv.ua/library-page__1319.html (10.01.2018)
19. Снайдер Т. *Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999.* К.:Дух і Літера, 2012. 464 с.
20. Сергійчук В. *Трагедія українців Польщі.* Тернопіль, 1997. 440 с.
21. Шанковський Л. *Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія.* Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1974. 397 с.

22. Bereza T. *Obraz czerwonoarmisty na okupowanych ziemiach polskich (1939-1941) w dokumentach, wspomnieniach i relacjach / Okupacja sowiecka ziem polskich 1939-1941 / red. P. Chmielowiec. Warszawa: IPN, 2005. s.13-16.*
23. Bończak-Kucharczyk E., Kucharczyk K. *Wierzbica* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.testowy.minigo.pl/index.php/page/wierzbica> (10.01.2018)
24. Kich-Masłej O. *Ukraiński teatr amatorski we wsi Wierzbica. Pogranicze polsko-ukraińskie, lata 20. i 30. XX wieku / Artyści sceny i ekranu dwudziestolecia międzywojennego Europy Środkowo-Wschodniej w ujęciu semiotyki antropologicznej, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Komunikacji Specjalistycznej i Interkulturowej Uniwersytet Warszawski 2017, s.123-139.*
25. Kich-Masłej O. *Nomen mortui. Próba odczytania cmentarza greckokatolickiego w Wierzbicy, Kraków: Scryptum, 2016, 435 s.*
26. Pisuliński J. *Akcja specjalna „Wisła”*, Rzeszów, 2017, 455 s.
27. Pisuliński J. *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947*, Rzeszów, 2009, 587 s.
28. Wnuk R. *„Za pierwszego sowieta”. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 - czerwiec 1941)*. Warszawa: IPN, 2007. 460 s.

ДОДАТКИ

Додаток 1:

Поділ Округу «Батури» на райони

